

# "ШЫН" — сагыш-сеткил илередикчизи

2003 чылдың II-ги чартыында чагыдылга апрельде уламчылап турар

**Өртектери эрги хевээр:** 6 айда хууда чагыдыкчыларга – 240 рубль, ооң иштинде: 100 рубль – редакцияга, 140 рубль – почта эргелелинге чедирилге дээш баар. Пенсионерлерге чиигелделиг – 205 рубль.

**Организацияларга – 317 рубль,** ооң иштинде: 150 — редакцияга, 167 — почта эргелелинге чедирилге дээш.

**Организациялар солунну почтадан кээп алырга — 281 рубль.**

**3 айлап чагыдар болза:** хуу чагыдыкчыларга – 120 рубль. Пенсионерлерге — 103 рубль.

Организацияларга – 158 рубль 50 көпеек.

**ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.**



# ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың  
август 31-де үнүп  
эгелээн

№ 49 (16660)

2003 чылдың  
АПРЕЛЬ 29,  
ВТОРНИК

Ат салган шагы 19.00  
Садар өртээ 3 рубль.



## СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Ирактан медээлер кээри барык соксаан. Ук чурттуң дайын сөөлүндеги катап тургузушкунун чорудар хемчеглерни ап турар. Моон мурнунда Саддам Хусейнниң эрге-чагыргага кыстыргаш, АКШ-че дезип чоруткан оппозиция кижилериниң аразындан Ирактың чаа удурткучуларын томуйлаар, оларны чоокку үеде Иракка эккээр айтырыгларны АКШ шиитпирлеп эгелээн.

◆ Эрткен дыштаныр хүнде православ чүдүлгелиг улустар байырлалдарның байыры деп санаар Христос Бурганның чырыткылыг байырлалын демдеглээн. Иерусалимде Христостуң чыдар черинден отту кывыскаш, Москвада эккелген, ооң бүгү хүрээ-дуганнарже чоруткан. Москваның болгаш бүгү-россияның патриарыгы Алексий II мөргүл номчаан.

◆ РФ-тин Президентизи В.Путин чүдүлгениң ол хүнүн Узбекистанның найысылалы Душанбеге эрттирген болгаш дуганга барып, езулал эрттирген. Ооң соонда В.Путин Узбекистанда Россияның 201-ги мотоадыгжы дивизиязынга барып, шериглерниң амыдыралы, өөредилгези-биле танышкан. Таджикистанның президентизи Рахмонов-биле үре-түннелиг чугаалажышкыннарны кылган.

◆ Россияның Күрүне Дума-

зының даргазы Геннадий Селезнев Красноярскиде албан чоруу кылып келген.

◆ Понедельник хүнүнде делегейниң космос станциязынче космонавтылар чедирер "ТМ-2" корабльди Байконур космодромдан салып үндүрген. Космонавтыларның кадыының байдалы эки.

◆ АКШ-тың камгалал сайыды Дональд Рамсфельд Афганистанда чеде берген болгаш ук чурттуң премьер-министри Карзай-биле ужурашкан.

◆ Индонезияның найысылалы Джакарта хоорайга билдинмес кижилер бомба чазылдырганнан 11 кижги балыгланган. Истелге чоруп турар.

◆ Москва чоогунда Сергиев Посад хоорайда зоопарктан ийи пар чаза таварып үнгеш, кудумчуга чораан бир кижини үзе-чаза тыртып, өлүрген. Шагдаалар ук парларны боолап өлүрген.

◆ Кострома хоорайның төп кудумчуларынче аар чүжктүг машиналар эрттирбестээн. Россияның сонгу-барыын талазынче чүжк чедирер транзит машиналар ол хоорайны оюп эртер. Хоорайны таварыыр болза, 2000 рубль төлээр апарган.

◆ Россияның Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының сайыдынга Галина Николаевна Карелованы томуйлаан.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР  
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

## Шуулганга уткуштур

### АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРТИНЕР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак биле тыва Хамнарның президентизи, төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Кенин-Лопсанның аразынга ужуражылга болган.

Бо чылдың август айда Кызылга хамнарның ийиги шуулганы болур. Ооң-биле чергелештир хамнарның "Дүңгү" ниитилели тургустунганындан бээр 10 чыл оюн демдеглээр. Ол ажылдарга хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынып турарын Монгуш Кенин-Лопсан кысказы-биле таныштырган. Хамнар шуулганынга амдыызында 50 хире даштыкы аалчылар кээр деп турар. Белеткел ажылдары чоруп турар. Август айда болур хамнар шуулганынга хамаарыштыр ТР-ниң Чазак тускай доктаалды хүлээп алган.

Оон аңгыда, Тываның Хамнар төвүн тударының төлевилели бар. Чогум туду-суурну каяа тудар деп турарын хамнар ниитилели шиитпирлеп, чугааны чорудуп турарын М.Кенин-Лопсан бодунуң чугаазынга айткан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак ужуражылга үезинде оларга кандыг ачыдуза чедирип болурунун аргалары барын чугаалаан.  
Иван ИРГИТ.

## ТҮҢНЭЛ СУББОТНИК

Кызылдың мэриниң доктаалы-биле апрель айда хоорай девискээринге санитарлыг арыг-шеверлел айын чарлаан турган. Эрткен пятницада айның түннел субботниги болуп эрткен. Аңаа 350 организациядан ниитизи-биле 4 муң ажыг кижги киришкен. 5 муң куб. метр бокту 25 автотранспорт үндүр сөөрткен. Арыг-шеверлел ажылынга "Кызылспецсервис" болгаш "Бистин бажын" муниципалдыг бүдүрүлгө черлериниң автотехниказы эки киришкен.

Субботникте хоорай девискээри ниитизи-биле эки арыглаттынган деп түннелди субботниктин хоорай штавы үндүрген. Кузнецов, Пушкин, Бухтуев, Чүл-

дүм, Суворов болгаш Полевая кудумчулары багай эвес арыглаттынган. Кызылдың чылыг-энергетика төвүнден Сергей Лазо кудумчузунга чедир девискээрде улуг бок оваалар аштаттынган. Оларны арыглаарынга "Көдээ тудуг", "Восток" эштежилгелери, Кызылдың орук-септелге эргелели дээш, өске-даа бүдүрүлгө черлери күженишкынниг ажылдааннар.

Доңмас-Суг унун дургаар арыглал ажылдары ам-даа уламчылаар.

Чоокку үеде Кызыл хоорайның кудумчуларынга ыяш олуртулгазы эгелээр. Бо хүннерде кайы хире ыяш дестери херегин тодарадып турар.

Юрий ДАРБАА.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга  
Тиилелгениң 58 чыл оюнга тураскааткан

## "ШЫН" СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

тыва хүрешке чаңчыл болган маргылдаа



Май 9-та хүндүскүнүң 12  
шакта "Хүреш" стадионунга  
болуп эртер.

Чоокку чылдарда бистин республикага кээп көрбээн Моолдун эң шыырак мөгелери бо улуг байырлалга база киржир.

Аңаа республиканың кожууннарының болгаш найысылалдың шыырак мөгелерин киржиринче чалап тур.

## САДЫГЖЫ БОЛГАШ ОЙНААРАКТАР



ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелиниң "Оптовый рынокта" аш-чем, үлетпүр барааннарын садып турарындан аңгыда, олар

боттарының садыында бичии уругларга янзы-бүрү ойнаарактарны садып турары өөрүнчүг. Улуг рынок чаштарның сеткилин хомудатпаан. Өртээ садып алыкчыларга таарымчалыг азы Кызыл хоорайда эң чиик өртектиг ойнаарактар мында.

Садыгжы Александра Ромашева хөй чылдарда садыг системазынга ажылдап чораан болгаш кончуг чазык-чаагай, ээлдек-эвилең кижилерниң бирээзи. Ынчангаш ооң садыындан улуг-даа кижилер, чаштар-даа үзүлбес. Садып алыкчыларга, уругларга ойнаарактарны оларның сеткилинге таарыштыр сүмелеп, чугаалай бээри безин онзагай. Ол бодунуң планыг даалгазын доктаамал ажыр күүседип турар.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: садыгжы Александра Ромашева.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.



## ТР-ниң Чазаанда

БИРГИ КВАРТАЛДА  
БЮДЖЕТ КҮҮСЕЛДЕЗИ

2003 чылдың I кварталында Тыва Республиканың бюджет күүселдезиниң баш бурунгаар түңнелдериниң болгаш II кварталда сорулгаларның дугайында №235 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2003 чылдың апрель 21-де хүлээп алган.

Бо чылдың бирги кварталында Тыва Республиканың боттутг бюджетин орулгалар талазы-биле 1244,2 млн., чарыгдалдар талазы-биле 1116,2 млн. рубльге күүсеткен. Хууда орулгаларны 178,2 млн. рубльге кирип алыр тургаш, 182 млн. рубльге азы планны 102,1 хуу күүсеткен. Хууда орулгалар кирип алырын эрткен чылдың бо үезинден 1,4 катап ажырган.

Бүдүрүлгелерниң арыг орулгаларындан үндүрүг алыр планны 200 хуу ажыг, бүдүрүлгелерниң өңчүзүндөн алыр үндүрүгү — 200 хуу ажыг, арга-арыг үндүрүгү — 200 хуу ажыг, садыглаашкындан алыр үндүрүгү — 104 хуу күүсеткен.

Ооң-биле кады чиик, ыяш болбаазырадыр, одалга үлетпүрү, электроэнергетика республика бюджетинге үндүрүглер чыыр планныг даалгаларын күүседип шыдаваан, 4,5 млн. рубльди чедир бербээн.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынга хамааржыр "Саян-Алко" ААН планны күүсетпээн. 2003 чылдың I кварталында 20 муң декалитр водка продукциязы кудуп сайгарар планны 11 муң декалитрге күүсеткеш, оон 8,8 декалитрни сайгарган. Республика бюджетинге 2,5 млн. рубль түңнүг акцизтер кирбээн.

ТР-ниң Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызының контролонда турар нефть продуктуларындан акциз чыылдаларының планныг даалгазын база күүсетпээн. Бирги кварталда 4 млн. рубль акциз чыылдазын кылыр тургаш, даалгазын 1,6 млн. рубльге азы 40 хуу күүсеткен. Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың апрель 3-те №179 доктаалы-биле бадылаан бо чылдың бюджетиниң орулга кезээн күүседир талазы-биле хемчеглер планында көрдүнгөн 5 чүүлдүн 3-үн күүсеткен. Нефть продуктулары сайгарарынга 28 херечилелди бергеш, 23 херечилелди

күш чок болдурган.

"Каа-Хем" уургайы ФКУБ хөмүр-даш казар планын күүседип турза-даа, үндүрүг төлээр даалгазын чүгле 2,4 млн. рубльге күүсеткен, федералдыг ук бүдүрүлгениң ниити өрөзи 75 млн. рубль четкен.

Бирги кварталда хууда кижилерниң орулгаларындан үндүрүг планын 4,5 млн. рубльге чедир күүсетпээн. Чамдык бүдүрүлгелерниң, чижээ, "Пассажиры АТБ-зи" КБ-ниң бюджетке өрөзи 1,6 млн. рубль, "Суг канал" КУБ-туу — 2,1 млн., "Тываның агаар оруктары" ААН-ни — 7,8 млн. рубль бооп турар. Ол хирезинде бо бүдүрүлгелерде шалың өрөзи чок.

2003 чылдың март 1-ге чедир Тыва Республиканың бюджетинге чедир чыгбаан өре 7,9 млн. рубльге өзе берген, а ниити өре 80,9 млн. рубль апарган. Бюджетке үндүрүг чыылдазын кошкак чорудуп турарының херечиизи олду. Бүгү деңнелдерниң бюджеттеринче үндүрүглерни чедир чыгбайн, өрөлери хөй бооп турар черлер болза: "Тывакоммунэнерго" КУБ — 33,3 млн. рубль өрөлиг, "Каа-Хем" уургайы ФКУБ — 18,9 млн. рубль, "Тываэнерго" ААН — 9,6 млн. рубль, "Республиканың одаар чүүл сайгарар комбинады" КУБ — 4,3 млн. рубль, "Чаагайжыдылга комбинады" МБ — 3,5 млн. рубль өрөлиг. "Тываның агаар оруктары" ААН 2,5 млн. рубль дотацияны алза-даа, чедир чыгбаан үндүрүг өрөзи 12,5 млн. рубль болган.

Бюджеттер талазы-биле хууда алыр орулгалар даалгаларын Чаа-Хөл кожуун 65 хуу, Каа-Хем — 76, Тес-Хем — 88, Эрзин — 89, Таңды — 94, Кызыл хоорай — 98 хуу күүсеткен.

2003 чылдың I кварталында федералдыг бюджеттен саң-хөө дузаламчызынга 1062,4 млн. рубль кирген. Оларны мынчаар хувааган:

- немей санаар шалың төлээринге 505,3 млн. рубль;
- ай санында уруглар пособиесинге — 44 млн. рубль;

• ажаалда-тежээлде турар уруглар пособиесинге — 24,5 млн. рубль;

• "РФ-те инвалидтерниң социал камгалалының дугайында" Федералдыг Хоойлуну боттандыраарынга — 6,4 млн. рубль;

• республиканың инвестиция программазын боттандыраарынга — 78,1 млн. рубль;

• чурттала-коммунал ачыдузаны дээш субсидияга — 17,7 млн. рубль.

2003 чылдың II кварталында республиканың боттутг бюджетинге 246,2 млн. рубль хууда орулгаларны чыыр. Федералдыг бюджеттен саң-хөө дузаламчызынга 1184,7 млн. рубль кирер.

Тыва Республиканың Чазаа 2003 чылдың I кварталында Тыва Республиканың бюджет күүселдезиниң баш удур түңнелдериниң болгаш II кварталда сорулгаларның дугайында ТР-ниң саң-хөө сайыды М.К.Нурсаттың илеткелин хүлээп алган.

Тыва Республиканың бюджетиниң орулгалыг кезээн күүседир талазы-биле адырлар аайы-биле яамыларның болгаш ведомстволарның 2003 чылдың II кварталында чорудар ажылдарның планныг даалгаларын бадылаан.

Тыва Республиканың Чазаа рыноктуң бүгү субъектилери кывар-чаар материалдарны дүрген алган турар хемчеглерни алырын, "Нефрас" ААН-ни дамчыштыр Тыва Республикаже нефть продуктулары чорудар ажылды дүргедедирин, нефть продуктуларының талазы-биле акциз чыылдаларының планын II кварталда күүседирин доктаалда онзалап айткан.

Тыва Республиканың Чазаа РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле ТР-де эргелелинге, күрүнениң болгаш муниципалдыг албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң, кожууннар болгаш хоорайлар чыггаларының удуртукчуларынга, яамы, ведомстволарга чогуур даалгаларын берген болгаш сүмелерни каткан.

## ЧУГУЛА ДЕП КӨРГЕШ...

Оруку-Шынаа — Тес-Хем кожуунун эң ыраккы булуңнарының бирээзи. Эң бай оран.

Россияның кызыгаарында он-он заставалар бар. Ол кызыгаар шериглериниң турлаглары чурттакчы суурлар чанында чоокшулаш боор чораан. "О-Шынаа" совхозтуң төвүндөн 1 километр черде застава тудуун эгелээндөн бээр 2 чыл ажып турар. Красноярск край күрүне ужур-дузалыг тудугну акшаландырбайн барган. Солдаттар Красноярскиден кээп кызыгаар камгалап турар.

Бо чылдың февраль айда Россияның бо кызыгаарынга онзагай ужуражышкын болган. РФ-тиң Федералдыг кызыгаар албанының директору Константин Тоцкий 8 генералды эдерткен келген.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак ынчан мынча деп чугаалаан: "Орус дылга чегей чугаалаар малчыннар оолдары аът-мал-биле тергийн таныш. Бистин кызыгаар заставазынга ыңдыг байдалдыг оолдар шериг албаны эрттирзе чогумчалыг" тыва националдыг оолдар кызыгааржыларның 50 хуузу болза эки деп меделгээн. Заставаны акшаландырарын, тудугну дүргедедирин К.В.Тоцкий чугула деп көргөш, Ш.Д.Ооржактын саналын деткээн.

Шала туткан тудугну тудуп эгелээр. Тыва оолдар бодунун черинге шериг херээ эрттирер болгаш тыва-моол кызыгаар айтырыгы төлептиг езуга шиитпирлеттинер дээрзин ол илереткен.

Моторк ТИРЧИН.

## СЕЛЕКТОР ХУРАЛ

2003 чылдың арга-арыг өрттеринге удур белекелди күштелдирип, ону болдурбазының талазы-биле дээштиг хемчеглерни алыр сорулга-биле РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының сайыдының бирги оралакчызы, Россияның күрүнениң арга-арыг албанының удуртукчузу В.П.Рошупкин апрель 25-те селектор хурал эрттирген.

Селектор хуралга ТР-ниң Долгандыр хайгаарал болгаш бойдус курлавырлар эргелелиниң начальниги О.С.Доржу, оон арга-арыг талазы-биле оралакчызы С.В.Сапелкин, ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының сайыды Э.Д.Байыр-оол, "Тываның агаар шугумнары" ААН-ниң чингине директору С.С.Күжүгет, "Тывахарылзаинформ" ААН-ның чингине директору В.Т.Сандан болгаш өске-даа эрге-хоойлу органның ажилдакчылары киришкен. Өрттү хөрлээлетпейн өжүрер талазы-биле тодаргай ажылды бир демниг чорударын аңаа хамаарылгалыг яамыларга, ведомстволарга тодаргай сүмени В.П.Рошупкин берген.

Сергей ХЕРТЕК.

МАЙ 1-11 ХҮННЕРИНДЕ КАЯА,  
ЧҮҮ, КАЖАН БОЛУРУП?

Май 1-де

Национал парктың чайгы сезонунуң ажыдыышкыны.

**Программа:** Кызылдың уран чүүл училищезиниң, аныяк керүкчүлөр театрының, школадан дашкаар өөредилге төвүнүн, театр-концерт организацияларының талантыларының киржилгези-биле концерт, спортчу маргылдаалар, уруглар оюннары, көжүп чоруур делгелге. Парктың төп шөлүңге 11 шакта эгелээр.

"Хүреш көрбес кижилерни Күртеатр чалап тур" деп концерт хөгжүм-шии театрынга 15 шакта эгелээр.

"Ураанхай" мюзик-холлдуң концерти. Филармонияга 17 шакта эгелээр.

"50 хардан ашканнарга..." концерт. Филармонияга 19 шакта эгелээр.

Май 2-де

Национал парктың шаңналы дээш спортчу маргылдаалар.

Эр, херээжен улустуң шыдыраа маргылдаазы 12 шакта эгелээр. Эр, херээжен улустуң теннис маргылдаазы 13 шакта эгелээр.

Эр улус аразынга бильярд маргылдаазы 12 шакта эгелээр. Бо маргылдаалар Национал паркка эртер.

"Хүреш көрбес кижилерни Күртеатр чалап тур" деп концерт хөгжүм-шии театрынга 15 шакта эгелээр.

Чойгана Санчайның концерти филармонияга 17 шакта эгелээр.

"Хуулгаазын бийир" деп уругларга концерт программазы филармонияга 14 шакта эгелээр.

Май 3-те

Уругларга болгаш элээдилерге спортчу хөглүг оюннар болгаш конкурстар Национал паркка 11 шакта эгелээр.

"Блээ" деп шииниң баштайгы көргүзүү хөгжүм-шии театрынга 17 шакта.

Уругларга "Хуулгаазын бийир" деп концерт программазы филармонияга 14 шакта эгелээр.

Май 4-те

Уругларга болгаш элээдилерге спортчу хөглүг оюннар болгаш конкурстар Национал паркка 11 шакта эгелээр.

"Шын чүве эки, а аас-кежи оон артык" деп шии хөгжүм-шии театрынга 17 шакта эгелээр.

Май 5, 6, 7 хүннеринде

Хоочуннарның №№2, 5, 9 школаларының өөреникчилери-биле ужуражылгалары Национал музейге болур.

"Салгалдарның ужуражылгазы" — урутларның Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери-биле ужуражылгазы республиканың Чуковский аттыг библиотеказынга болур.

Май 7-де

Тиилелге хүнүңге тураскааткан, дайын киржикчилери-биле аныяктарның ужуражыышкыны хөгжүм-шии театрынга 14 шакта болур.

Май 8-те

Тиилелге хүнүңге тураскааткан байырлал концерти филармонияга 18 шакта.

"Алдын элээзиниң үнү" деп моол ырылар күүседикчилеринин республика конкурзунуң шиилге кезээ Улусчу чогаадылга бажыңыга 10 шакта.

Май 9-та

Тиилелге хүнүңге тураскааткан байырлал концерти. Уругларның "Амы-тынын алган делегей сактып кээр" деп уран чогаадыг делгелгези Арат шөлүңге, Национал паркка 12 шакта.

Национал парктың шаңналы дээш дайын киржикчилериниң аразынга спортчу маргылдаалар. Эр, херээжен шыдыраачылар маргылдаазы 14 шакта шыдыраа залынга эгелээр.

Эр улустар бильярдка паркта бильярд залынга ойнаар.

"Таныжаалы, че!" деп уругларга концерт программазы филармонияга 16 шакта.

Тиилелге хүнүңге тураскааткан байырлал концерти хөгжүм-шии театрынга 17 шакта.

"30 хар ашканнарга..." деп кежээ филармонияга 19 шакта. Чайгы веранданы ажыдары, аныяктарга дискотека парктың чайгы верандазынга 19 шакта эгелээр.

Аныяктар дискотеказы Арат шөлүңге 20 шакта эгелээр.

Байырлал салоду Арат шөлүңге 22 шакта.

Май 10-да

Национал парктың шаңналдары дээш спортчу маргылдаалар уламчылаар. Уругларга болгаш элээдилерге спортчу хөглүг оюннар, конкурстар Национал паркка 11 шакта эгелээр.

"Онза чараш, янзы-бүрү ойнаттынмаан рольдарым". Хөгжүм-шии театрынга 17 шакта.

Уругларга "Клоун-шоу" программазы филармонияга 14 шакта. Т. Санчаттың ыры концерти филармонияга 18 шакта.

Аныяктар дискотеказы Национал парктың чайгы верандазынга 19 шакта.

Май 11-де

Уругларга болгаш элээдилерге спортчу хөглүг оюннар, конкурстар Национал паркка 11 шакта уламчылаар.

"Хайыраан бот" деп шии театрга 17 шакта.

Май 1-ден 15-ке чедир "Тиилелгениң бо хүнү" деп делгелге. Май 1-ден 12-ге чедир "Тыва — Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында" деп делгелге. Республиканың Чуковский аттыг библиотеказынга болур.

Аныяктар дискотеказы Национал паркка 19 шакта.



# «Тыва Республикада улуг салгалдың хамаатыларының дугайында»

## И Л Е Т К Е Л

### «Тыва Республикада улуг салгалдың хамаатыларының дугайында» илеткел дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың апрель 3 № 177 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «Тыва Республикада улуг салгалдың хамаатыларының байдалының дугайында» илеткелди дыннадыг кылдыр хүлээп алыр (кожуп каан).
2. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы Тыва Республикада улуг салгалдың хамаатыларының байдалының дугайында илеткелди массалыг информация чепсектеринге 2003 чылдың май 1-ге чедир парлаар.
3. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

### Кирилде

Улуг назылыг кижилериниң хоойлу езугаар сонургалын болгаш эрге-хоойлу камгалалын тургузары, социал эргезин деткири болгаш оларның назылап кырыже чурттаарын хандыраары — социал политиканың кол дөзү болур. Ада-чурттуң Улуг дайынынга фашистерни тиилээринге, эртемниң, культураның бүгү делегейге үнелеткен чедишкиннеринге, чурттуң улуг назылыг кижилериниң кириген үлүг-хуузу улуг. Олар социал, культура болгаш экономиктиг амыдыралга, салгалдарның эп-сеткилдин база мөзү-шынарның үнелиг чүүлдериниң шыгжакчылары, күш-ажыл чорудулгазынга бодунуң салымнын камгалап арттырган, арга-дуржулгазын дамчыдарынга болгаш үлежиринге кезээде беленин бадыткап чорурлар. Ооң-биле чергелештир, олар кончук ханы социал бергелерге хомуудап чорурлар. Назылап кыраан кижилер онзагай бергелерге таваржып турар: кадынын байдалының баксырааны, бодун ажаап шыдавас апарганы, пенсия бетинде ажыл чок чорукка

### Тыва Республиканың улуг назылыг хамаатыларының салгалында социал демографтыг кол көргүзүглер

Россия Федерациязының чурттаачылары демографтыг кырыгырының турум байдалында чедип келген, ол дээрже улуг назылыг кижилериниң болгаш күш-ажыл кылып шыдаар назынындан улгады берген кижилериниң санының үлүү көвүдөп турары болур. Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязы улуг назылыгларны мынчаар бөлүктөөн: 60-74 харга чедир назылыг кижилерни, улгады берген кижилер дээр, 75-89 харга чедир кижилер, улуг назылыг кижилерге хамааржыр, 90 хардан өрү назылыг кижилерни, үр чыл чурттаан, назылап кыраан кижилер дээр, 65 харга чедир назынны онзалап демделгээри чугула, дыка хөй чурттарда ол назынында пенсияже үнүп турар. Россияда херээженнер 55 харлында, эр улус 60 харлында улуг назылыг кижилериниң салгалының составына хамааржыр турар. Чыл санында пенсионерлериниң ниити саны көвүдөп турар, ооң иштинде кырааны дээш 600-700 муң кижиге немежиң турар.

Тыва Республиканың амгы демографтыг байдалы-биле ап көөрге, күш-ажыл назынындан улгады берген кижилериниң саны доктаамал өзүп орар. 2002 чылдың январь 1-нин байдалы-биле алырга, улуг назылыг кижилериниң саны 43,5 муң, республиканың ниити чурттаачыларының 14,0 хуузу болуп турар, ооң иштинде 65-74 харга чедир 3,6 хуузу, 75-84 харга чедир 1,3 хуузу, 85 хардан өрү назылыг хамаатылар ниити чурттаачыларының 0,4 хуузу болуп турар.

1998 чылда республикага 42,6 муң хамаатылар күш-ажыл кылып шыдаар назынындан улуг турган (55 хардан өрү), 2002 чылда ол назынның кижилери 0,8 муң кижиге көвүдөөн. 60-64 харга чедир назылыг бөлүк 1,2 катап өскөн. Улгады берген кижилериниң үлүү болгаш саны хоорайларда болгаш көдээ черлерде чангыс аай эвес апарган. 60-74 хар назылыг 11,4 муң кижиге азы 52,9 хуузу көдээ черлерде чурттап турар.

Республиканың чурттаачыларының кырып турар кол-ла чылдагааны, төрүтүнүп турар уругларның үр үеде эвээжеп келгени болгаш күш-ажыл назынында

таварышканы, турум эвес материалдыг байдалы.

ТР-ниң Чазаның чорудуп турар политиказының кол дөзү, улуг назылыг кижилериниң сонургалына дүүштүр байдалды тургузары, оларның амыдыралының шынарын болгаш деңгелин төлептиг хандырып, улуг назылыг кижилерге, социал таарымчалыг байдалды хандыраары болур.

Тыва Республиканың улуг назылыг хамаатыларының дугайында илеткелди республиканың аңгы-аңгы яамыларының, ведомстволарының, күрүне статистиказының болгаш «Улуг назылыглар 2002-2004 чылдарда» деп тускай угланышкының федералдыг программага дүүштүр белеткөөн материалдарга үндэзилеп тургускан. Илеткелдин кол угланышкынын эрге-хоойлу болгаш күүседикти эрге-чагырганы, а база тус черниң бот-башкарылга органнарын улуг назылыг кижилериниң салгалына тургустунуп келген нарын айтырыгларны шиитпирлээринче угландырган.

хамаатыларының өлүп турарының деңгели дыка бедик болуп турар. 2001 чылда 1000 күш-ажыл назынында кижиге, 175 улгады берген кижилер онаажып турар. Эр болгаш херээжен улустарның аразында карышкактар дыка ылгалдыг апарган. Кырааннарда болгаш узун назылыгларга хөй кезинде херээжен чон колдап турар, олар эр улустан 12 хар үр чурттап турар. Ооң түннелинде чангыс бот херээжен улустун саны көвүдөөн.

Республикада 60 хардан болгаш оон өрү назылыг кижилериниң аразында, херээжен улустун саны 16,4 муң кижиге азы 60,9 хуузу, эр улустун саны — 10,6 муң, 39,1 хуузу болуп турар. 1979 чылда ол сан дараалаштыр 60,2 болгаш 39,8 хуу турган, а 1989 чылда 61,1 хуу болгаш 38,9 хуу турган. Херээжен улустун, эр улустун санындан ажып турар бөлүү, колдуу улуг назылыг кижилериниң аразында колдап турар. Амгы үеде 60 хардан 69 харга чедир эр улустун үлүү 43 хуу болуп турар, ол үеде херээженнериниң үлүү 57,0 хуу, 70 хардан өрү назылыгларда херээженнер ийи хөй.

Херээжен улус биле эр кижилериниң аразында үр чурттаарының ылгалы Россияда болгаш ооң иштинде бистин республикада социал-демографтыг байдал дүвүренчиг болуп турар. Сайзырангай чурттарда херээжен улус эр кижилерден 2,5 чыл үр чурттап турар. Бистиң чуртувуста ол карышкак 12,5 чыл чедип турары, кымын-даа бодандыра бээр.

Мынчаар тургустунуп келген демографтыг байдал, улуг назылыг салгалдың хамаатыларының ажыл, амыдыралына турум эвес байдалды тургузар болгаш экономиктиг база социал айтырыг кол черни ээлээн турар ужурлуг. Улгады берген болгаш улуг назылыг кижилериниң чурттаачы составында санының турум өзүп көвүдөп орары күш-ажыл назынында чурттаачыларның кырынга демографтыг ааргашкын тургустунуп келген, ол дээрже назылап кыраан хамаатыларның пенсия болгаш пособие, социал хандырылга системазында улуг негелдени тургузуп турар.

### Улуг назылыг хамаатыларга социал деткимче көргүзериниң эрге-хоойлу үндезини

Россия Федерациязының эрге-хоойлу системазы чижек эрге-хоойлу актыларының адырланчак системазы-биле чурттуң хамаатыларының, ооң иштинде улуг назылыг кижилериниң эргезин хоойлу дүүштүр камгалап турар. Чижек эрге-хоойлу баазасы улуг назылыг хамаатыларның ниити болгаш тускай хевирге көрдүнген эрге-байдалын болгаш чурумун быжыглап турар. Россия Федерациязы улуг назылыг кижилерге таарыштыр кадын камгалап, күрүне пенсиязын болгаш пособиени тургускан, социал албан черин таварыштыр назылап кыраан кижилерге күрүне деткимчезин көргүзүп, культурлуг ажыл-чорудулгазын магадылаан.

Россия Федерациязының эрге-хоойлу назылап кыраан кижилериниң конституцияда көрдүнген эргезин боттандырап талазы-биле үш хевирин хемчээли тургускан: назы-харының хемчээли чокка, шупту хамаатыларның эргезин быжыглап, ооң иштинде назылап кыраан кижилерни онзалап көөр хемчээл: улуг назылыг кижилериниң эргезинге дорт хамааржыр болгаш ол эрге-хүлээлгени күрүне, күрүнеге хамаарышпас структуралар болгаш өг-бүлеге күүседир чижек хемчээл: назылап кыраан кижилериниң онзагай байдалдыг бөлүүн таварыштыр көөр, чижек хемчээл (хоочуннар, инвалидтер, улуг назылыг кижилериниң назылап кыраанының хемчээли-биле, янзы-бүрү деңгелин кижилери).

Россия Федерациязының чаа Хамааты кодекзинин, Россия Федерациязының Өг-бүле кодекзинин болгаш өске-даа федералдыг хоойлуларның «Россия Федерациязының чурттаачы чонунун социал хандырылга үндезининиң дугайында», Улуг назылыг болгаш инвалид хамаатыларның социал хандырылга үндезининиң дугайында», «Россия Федерациязының инвалидтериниң социал камгалалының дугайында», «Хоочуннар дугайында», «Хөй-ниити каттыжышкынарының дугайында», «Ачы-буян чедирериниң ажыл-чорудулгазы болгаш ачы-буян организацияларының дугайында», «Политиктиг репрессияга таварышканның агартканының дугайында», «Шериг эрге-хүлээлгелин эргезин эрге-байдалының дугайында» хоойлуларның күштүг болуп киргени-биле улуг назылыг кижилериниң дорт адынга көрдүнген эрге-хоойлу хемчээли калбарган.

Улуг назылыг кижилериниң социал эргезин деткириниң болгаш орулгаларын тургузарының кол политиктиг кезээ хоойлу езугаар көрдүнген чиигелделер, ол пенсия, пособие болгаш социал хандырылга-биле тудуш харылзаалыг чиигелделер. Ниитизи-биле Россия Федерациязында 1000 ажыг социал чиигелделер көрдүнген, ону 233 бөлүктүң кижилери ап турар, ында улуг назылыг кижилериниң хөй кези кирип турар. Социал чиигелделер талазы-биле федералдыг деңгелде 50 ажыг эрге-хоойлу актыларын быжыглап тургускан, ажылдап турар.

Эң кол социал хоойлу, хоочуннарның социал камгалалын магадылаан. Россия Федерациязының 1995 чылдың январь 25-те хүлээп алганы «Хоочуннар дугайында» федералдыг хоойлу болур. Ол хоойлуну республикада 19,2 муң кижиге ажылдап турар, ооң иштинде Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери 392 кижиге, өске чурттарның девискээринге болган дайын киржикчилери 191, Ленинград бүзээлелине турганнар 4, Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлгеннериниң өг-бүле кежигүннери 532, күш-ажылдың хоочуннары 18028 болгаш шериг албанының хоочуннары 82. 2001 чылда 1112 хамаатыларга «Күш-ажылдың хоочуну» деп атты тывыскан, 2002 чылда — 2045 хамаатыларга.

2000 чылда «Хоочуннар дугайында»

федералдыг хоойлуга немелделерни болгаш өскерилгелерни кириген, ында социал камгалал хемчеглерин акшаландыраарын боттандыраарын федералдыг бюджеттен болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринден тускайлаан.

2002 чылда «Хоочуннар дугайында» болгаш «Россия Федерациязында инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» федералдыг хоойлуларны акшаландыраары экижээн. Бюджеттериниң бүгү деңгелинде көрдүнгени дес-дараалаштыр 4,2 млн. рубль болгаш 5,0 млн. рубль болган, ооң иштинде «Хоочуннар дугайында» федералдыг хоойлуну күүседиринге республика бюджетинден 26,1 млн. рубльди берген.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы «Хоочуннар дугайында» болгаш «Россия Федерациязында инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» федералдыг хоойлуларынга дүүштүр 2002 чылда 489 күш-ажылдың хоочуннарын болгаш инвалидтерни 4,7 млн. рубльге санаторий-курорт путевкалары-биле хандырган, ооң иштинде «Чедер» курортка 234, «Үш-Белдир» — 70, «Белокуриха» — 3, «Красноярское Загорье» — 3, «Сосновый бор» — 180, «Шира» — 50, «Сочи» — 2. Нарын протезти 4 инвалидтерге 60 муң рубльге кылдырткан. Ыңай-бээр аргыжылганың орук шүүделинге 874,2 муң рубльди төлөөн, 90 инвалидтерниң кресло-коляска-биле хандырган, 5,7 млн. рубльге 80 күш-ажылдың хоочуннарынга болгаш инвалидтерге «Ока» автомашинаны садып берген.

Коммунал ачы-дуза чедирлгезинин бажың хөлезинин болгаш харылзаа, төп одалга-биле хандыртынмаан бажыңнарда чурттап турарларга одаар чүүлдү садып, чедирип берип турар, агаар, хоорайлар аразына болгаш хоорай иштинге аргыжарының чиигелделерин көргүзүп турар. Федералдыг хоойлуларның күүсел-дезин хынап көөрге, «Хоочуннар дугайында» хоойлуну федералдыг болгаш республика бюджетинден 2002 чылда долзу-биле акшаландырган, «Россия Федерациязында инвалидтериниң социал камгалалының дугайында» хоойлуну 97 хууга, 2003 чылда ол хоойлуларны 35,6 млн. рубльге акшаландыраары көрдүнген, ооң иштинде федералдыг бюджеттен 9,5 млн. рубльге, республика бюджетинден — 26,1 млн. рубльге. Ооң-биле чергелештир, хоочуннарның чиигелделерин боттандыраары берге болуп артпышаан. Үстүнде хоойлуларны боттандыраарына Бай-Тайга, Каа-Хем, Кызыл, Би-Хем, Танды, Чаа-Хөл кожууннар болгаш Кызыл хоорай долзу-биле акшаландырган. «Хоочуннар дугайында» федералдыг хоойлуну Тожу, Улуг-Хем кожууннар Ак-Довурак хоорай 2-ден 6 хууга чедир, Өвүр, Чөөн-Хемчик кожууннар 27 хууга, Тес-Хем кожуун 35 хууга акшаландырган.

Чедир акшаландыраары барганы-биле, хоочуннарның эмчи хандырылгазы, эм садып алырынга көрдүнген чиигелделер болгаш эмнелгеге хамаарышкын чүүлдөр, хоорай иштинге пассажирлер транспортунга халас чорууру болгаш өске-даа социал чиигелделер хоойлуда көрдүнгенин езугаар күүсеттинмейн баар.

Амгы үеде улуг назылыг кижилерге деткимче көргүзүп, оларның социал байдалының деңгелин бедидеринче угланган боттарының эргезин болгаш магадылалын, чиигелделерин долзу-биле боттандыраарына көрдүнген делгем эрге-хоойлу баазасы тургустунган. Ынчалза-даа ону долу хемчээли-биле ажыктыг боттандыраарының саң-хөө хандырылгазы, социал контрол болгаш хоойлуну күүсетпезини дээш харысалгалыг болурун долу негелдезин ажылдап кылыры негеттинип турар.



## Улуг назылыг хамаатыларның пенсия хандырылгасы

Чурттакчы чоннун социал камгалал системазында төп черни пенсия хандырылгасы ээлеп турар. Чурттакчы чоннун 20 ажыг хуузу пенсионерлер, пенсия төлевири чурттаарының кара чангыс үндезини болуп турар. Республика учедунда 84400 пенсия алыкчылары турар, ооң иштинде назылап кырааны дээш күш-ажыл пенсиязын 37222 кижичи ап турар, күрүнениң пенсия хандырылгасында — 16838, пенсионерлерниң 50 ажыг хуузу назылап кыраан кижилер. Оларның аразында 1266 пенсионерлер 80 хар ашкан 22561 пенсионерлер 60 хардан 80 хар чедир, 17836 кижичи 50-ден 60 хар чедир.

Пенсия назылыг хамаатыларның санын тодаргайлап көөрге, республикада кырааны дээш пенсионерлерниң саны бир чылда ортумаа-биле 2,5 муң кижиче көөдүп турар азы 5 хуу өзүп турар. Эң-не хөй өзүлдө 1998 чылдан 2000 чылдарда болган. 2001, 2002 чылдарда ол көргүзүг 1800 кижиче баткан. 2001 чылдың декабрь 17-де №173 «Россия Федерациясында күш-ажылчы пенсия дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр 2002 чылдың дургузунда күш-ажылчы пенсияның камгалал болгаш баазалыг кезээнге немелде санаашкынарны чоруткан.

РФ-тин Чазаның 2002 чылдың январь 24-те № 42 «2002 чылдың февраль 1-ден эгелеп күш-ажылчы пенсияның камгалал болгаш баазалыг кезээн немей санаар коэффицентини бадылаарының дугайында» доктаалыга дүүштүр февраль 1-ден эгелеп 6,5 хууга өстүргөн.

РФ-тин Чазаның 2002 чылдың июль 18-те №535 «2002 чылдың август 1-ден эгелеп күш-ажылчы пенсияның камгалал болгаш баазалыг кезээн немей санаар коэффицентини бадылаарының дугайында» доктаалыга дүүштүр август 1-ден эгелеп 9 хууга өстүргөн.

Республикада ортумаак пенсияның хемчээли 1230,4 рубль, 2001 чыл-биле

деңнээрге, 323 рубль өскөн. Республиканың пенсионерлериниң пенсиязы, чурттаарының адаккы хемчээлиниң 83 хуузу болуп турар. 2002 чылдың дөрткү кварталында 1487 рубль болган. 2001 чылдың декабрь 17-де № 173 «Россия Федерациясында күш-ажылчы пенсия дугайында» федералдыг хоойлунун күштүг болуп киргени-биле, республикада назылап кыраан хамаатыларның пенсия эргезинге дүүштүр пенсия капиталының эде санаашкынын чоруткан. 2002 чылда камгалал стажының немешкени болгаш бедик ажыл төлевириге ажылдап турган медээлерге дүүштүр 16352 пенсионерлерге эде санаашкынын чоруткан.

Амгы үеде республикада Россия Федерациязының мурнунга шылгараңгай ачы-хавыязы болгаш онзагай бедик көргүзүглерни дээш бедик шаңналдыг 31 кижичи чурттап турар, оларның 4-ү Социалисттик Күш-ажылдың Маадырлары, 4 кижичи Россия Федерациязының күрүне шаңналының лауреаттары болгаш 23-ү Ленин ордени-биле шаңнатканнар. Ол денелдиң кижилеринге «Россия Федерациязының мурнунга шылгараңгай ачы-хавыязы болгаш онзагай бедик көргүзүглерни дээш Россия Федерациязының хамаатыларыга ай санында немелде материалдыг хандырылгга дугайында федералдыг хоойлуга дүүштүр пенсияны санап берип турар. Айыттыг хемчеглер-биле чергелештир 2002 чылда Россия Федерациязының пенсия фондузунун Тыва Республикада салбыры пенсионерлериниң амьдыралының деңгелин деткир сорулга-биле ат кырында социал дузаны 432 муң рубльге үндүрүп берген. Тиелге хүнүнде Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге болгаш инвалидтерге, улуг назылыг кижилер хүнүн эрттиреринге материалдыг дузаны чедирип, «Достоинство» солуну чагыдып берген.

## Улуг назылыг кижилерниң кадыкшылы болгаш эмчи хандырылгасы

Сөөлгү чылдарда улуг назылыг кижилерниң хууда кадыкшылының байдалы баксырап турары демдеглеттинген. Аарыры, инвалид болуп турары болгаш өлүп-хораары көөдүп турар, ооң иштинде анаа эвес чылдагааннардан. 1993 чылда Россия Федерациязының «Хамаатыларның кадыын камгалаарының дугайында» хоойлузу, улуг назылыг кижилерниң эмчи-социал камгалалының эрге-хоойлу үндезини тургузуп турар.

Ажыл-иш үезинде назылыг кижилерге көөрдө, улгады берген кижилерниң аарырының деңгели 2 катап улуг, назылап кыраан кижилерниң 6 катап улуг болуп турар. Оларның аарырының онзагай хевирлери аар болгаш үр үеде аарып келгени-биле организмге улуг өскерилгелерниң болганындан болуп турар. Эң-не хөй аарып турар аарыгылары: чүрекамдыр органнары, нерв болгаш эндокринниг система, тыныш органнары, хан болгаш чөм хайылдырар органнар. Назылап кырааннарның 70 хуузуңуң кады эки эвес байдалда турар. Чурттакчы чоннун өске бөлүүнге көөрдө, ол деңгелин кижилериниң кадыын хынаары 2 катап улуг өртектиг болуп турар. Мындыг байдалда, улуг назылыг кижилерге эмчи дузазының шынарын экижидер болгаш оларның кадыын хынадырының айтырынычче онза кичээнгеи угландырар.

Республикада улуг назылыг кижилерге эмнелгелерниң эмчи дузазын, ведомстволардан хамаарылга чокка, шупту

## Улуг назылыг хамаатыларга социал албан черлериниң күрүне системазы

Республикада назылап кыраан кижилерниң социал хандырылгасы чангыс аай бүдүн система болуп турар, социал хандырылганың стационар 6 албан черин болгаш стационар эвес 21 албан черин хаара тудуп турар. Оларның иштинден ниити хевирниң 3 бажың-интернады, Кызылдың назылап кырааннарга болгаш инвалидтерге бажың-интернадының Би-Хем кожуунунун Хадың суурда салбыры, тодаргай чурттап турар чери база ажыл чок кижилерге болгаш хосталгазын казып шииттиргеш, хосталып үнүп келген кижилерге психоневрология бажың-интернады, тускайжыттыг бажың-интернат бар. Социал камгалал албан черлеринде назылап кыраан 792 хамаа-

эмнелге албан черлери чедирип турар. Тускайжыттыг эмчи дузазын Республиканың № 1 эмнелгезиниң геаритария салбыры чедирип турар, ында эмнээр-диагностика, консультация, эмчи-социал дузаны чедирип турар. Салбырда физиокабинет, массаж, сыкыртып эмнээр кабинеттер, күш-культура залы, суг-биле эмнээр кабинеттер доктаамал ажылдап турар. 1990 чылдан эгелээш, хүндүс эмнээр 7 орун бар, эмнедирин күзеп турар кижилерге ол шуут чедишпейн турар. Диспансер учедунда 552 кижичи турар, оларның 48-зи 90 хардан өрү назылыг. Поликлиникада болгаш республиканың эмнээшкин төвүнде 195 кижичи эмнеп турар.

Онзагай кичээнгеи улуг назылыг кижилерни чыгытырып эмнеп турар албан черлеринче угландырып турар. Кадык камгалалының эмнелге-профилактика албан черлери-биле кады санитар-эпидемиологтук чурумну күүседириниң комплекстиг программазын канчаар күүседип турарын хынап база халдавырлыг аарыглар профилактиказын квартал санында тускай эртемниг эмчилер хынап турар. Республиканың бажың-интернаттарында аарыры болгаш өлүрүнүң көргүзүгү 30 хууга кызырлан. 2001 чылдың эгезинден тура, хоочуннарны эмнедир чугула апарган кижилерни Красноярск хоорайда, Ада-чурт дайынының хоочуннар госпиталына чорудуп эгелээш.

тылар болгаш инвалидтер чурттап турар. Ниити хевирниң бажың-интернаттарында «Милосердие» салбырлары база ажылдап турар, ында бүгү талазы-биле хандырылгада 197 инвалидтер хаара туттунган.

Ындыг болзажок республиканың стационар албан черлериниң саны болгаш орун-дежектерниң саны ол талазы-биле дуза негеп турар бүгү кижилерни, ылангыя ыраккы кожууннарны хандырылгга чедишпес. Назылап кырааннарга болгаш инвалидтерге Кызылда бажың-интернадына немелде тудугну кылып доосканының соонда, 2003 чылда, олут саны 70 хире көөдүр.

Социал хандырылгга албан черлериниң акшаландырышының айтыры

кол айтырыг болуп артпышаан. Бүгү-ле стационар албан черлери идепкейлиг бурунгаарлаашкыны боттандыраарганы бээр техниктиг чепсектерни болгаш дузалал тургузугларны негеп турар. Сөөлгү үш чылда республиканың улуг назылыг хамаатыларының болгаш инвалидтериниң социал хандырылгасының системазы 39,6 млн.рубль түңге саң-хөө деткимчезин алган, Россия Федерациязының Президентизиниң «Социал хандырылганы күрүне болгаш муниципалдыг албан черлеринде назылап кырааннарның болгаш инвалидтерниң байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында», «Чурттакчы чоннун социал хандырылганы күрүне болгаш муниципалдыг стационар база чартык стационар албан черлеринде назылап кыраан хамаатыларның болгаш инвалидтериниң амьдырал байдалдарын экижидер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында», а ол ышкаш Россия Федерациязының Пенсия фондузунун өрелериниң талазы-биле чарлыктарын боттандыраарыга акша-хөреңгилериниң күсели-биле ол чедип алдыган. Социал камгалал албан черлериниң болгаш үндүрүг төлекчилериниң база үндүрүг төлөвүн кижилериниң аразына 11,0 млн.рубль ниити түңге, 154 долларга 52 дугуржулга чардыган.

Айыттыг акша-хөреңгилер база чээли өрө-ширезин дуглаарына, адаттыг албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжыглаарына болгаш хөгжүдеринге база амьдырап-чурттаарының байдалдарын чогумчударына, аш-чөмни экижидеринге, чик-эт-септи, технология, медицина, эмнээшкин дериг-херекселдери, эм аймаа садып алырына, агар септелгеге болгаш капитал септелгеге, коммунал ачы-дузаларын төлээринге чарыгдаттыг. Сукпак суурда тускайжыттыг бажың-интернаттың, Хадың суурда ооң филиалының капитал септелгезин чоруткан. Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтер бажыңына 3238,4 муң рубльге аш-чөм белеткээр, ажылгаар блоку, орун-дежек херекселди, эм аймаан, аш-чөм продуктуларын алган. Бурунниг психоневрология бажың-интернады капитал септелгеге 3659,4 муң рубльди шингээткен. Хайыракан бажың-интернады электроплитаны, аш-чөм шкавын, хеп чуур машинаны, центрифуганы алган.

2002-2004 чылдарда «Улуг салгал» деп сорулгазын айыткан федералдыг программаның күсели-биле акша-хөреңгини социал хандырылганың албан черлерин хөгжүдеринче аңгылаан, 1299 муң рубльге медицинаның эмнээшкин дериг-херекселди, ЛФК кабинеттерин, автотранспортту алган. Хосталгазын казытырып шииттирген үнгөн, чангыс бот назылап кыраан хамаатыларже, тодаргай чурттаар чери чок кижилерже онза кичээнгеи салза чогуур. Оларга Кызыл кожуунун Сукпак суурда 50 олуттуг тускайжыттыг бажың-интернатты ажыткан. Тодаргай чурттаар чери чок кижилерге социал деткимче көргүзөр, тояап-улчуур болгаш диленип чурттаар чоруктары сагындырар талазы-биле хемчеглер

## Хөй-ниити организациялары-биле кады ажылдажылга болгаш демнежилге

Хөй-ниити каттыжышкынар, ылаңгыя хоочуннарның боттарының болгаш назылап кыраан кижилериниң эгелээшкени-биле тургустунган хөй-ниити каттыжышкынар ол дээрге назылап кыраан чурттакчы чоннун амьдыралчы чугула айтырыгларын шиитпирлээриниң болгаш олче күрүне структураларының база хөй-ниитиниң эки тура активин хаара тударының бүгүден хүлээп көргени чепсээ-дир. Ындыг организацияларның ажыл-чорудулганын угландырышкынары янзы-бүрү болур. Ол дээрге чединмес кижилерге ачы-буян дузазын чедирери, культура-чырыдышкыны ажыл-чорудулганын боттандыраары, буянныг чоруктуң болгаш чөптүг чоруктуң идеяларын пропагандалаары, ачы-буян чедирериниң программаларын ажылдап кылары болгаш боттандыраары, гуманитарлыг адырга делегей кады ажылдажылганын хөгжүдеринге идигни бээри болгаш өске-даа чүүлдер-дир. Республикада дайының болгаш күш-ажылдың хоочуннарының чөвүлелдери, «Милосердие» ачы-буян фондузу, Россияның Кызыл крест ниитилели, Социал деткимче фондузу, Өгбүлениң, иениң болгаш ие-чаштың фондузу ажылдап турар.

планын Тыва Республикада ажылдап кылган. 2003 чылда тодаргай чурттаар чери чок кижилерге Кызыл хоорайга реабилитация төвү ажыттыг турар.

Эрткен чылын Россия Федерациязының Чазаның «Улуг назылыг хамаатыларның болгаш инвалидтерниң стационар хандырылгасы дээш төлевири дугайында» 2002 чылдың апрель 17-де № 244 доктаалын боттандыраары-биле холбашкан хемчеглерни чоруткан. Стационар хандырылгга, аш-чөмни организастап турары дээш төлевири, назылап кырааннарга болгаш инвалидтерге бажың-интернаттарның ажылдакчыларының санының нормативтерин, социал хандырылганың албан черлеринде чурттап турар хамаатыларның чиик эт-херексел-биле хандырылганын тайылбырлап турар нормативтиг эрге-хоойлулу документилер күштүг болуп кирген. Стационар хандырылгга дугайында керээлер республиканың бүгү-ле бажың-интернаттары-биле чардыган.

Улуг назылыг пенсионерлерге дуза чедиреринге социал хандырылгга төптериниң ролу чайгылыш чок өзүп турар. Республикада социал хандырылганың 21 төвү ажылдап турар, дөртү комплекстиг болуп турар, назылап кыраан хамаатыларга социал, медицина, психология талазы-биле дузаны көргүзөр. Ында социал хандырылганың бажыңга чедирилге, хүндүс турарының, түр чурттаарының, дүрген социал хандырылганың салбырлары болгаш социал-эмнээшкин салбырлары бар.

Республиканың чурттакчылыг 68 черлеринде дүрген дуза чедирер албанның штаттыг 47 специалистери, социал 83 ажылдакчы бар, назылап кыраан 900 хире кижилерниң болгаш инвалидтерниң бажыңнарына барып, хандырылганы чорудуп турар, албанның салбырларының ачы-дузаларын 3000 ажыг хамаатылар ажылдап турар.

Бажыңнарына барып дуза чедиртирериниң санындан 51 хуузу республиканың көдээ черлеринде чурттап турар. Чаагайжыттынмаан бажыңнарда чурттап турар назы дөгүй берген хамаатыларның хандырылгасына суг чедирери, суугу одаары, оттулар чүүл-биле хандыраарына, септелге чорударына дузалаары, бажың чанының участоктарына ажылдар дээн ышкаш дуза чедирериниң ыңдыг хевирлери кирип турар.

Назыны дөгүй берген хамаатыларга социал деткимче көргүзүрүнүн эң неперенгей хевир — дүрген социал дуза, амьдыралдың берге байдалдарында чангыс удааның ачы-дузаларын: почта чедирилгезин, идик-хеп, бирги хергелдин чүүлдери-биле хандырылганы организастаары болуп артыпшаан.

Назылап кыраан назыныг хамаатыларның социал хандырылганың системазын улам ыңай сайзыраңгайжыдары негеттенип турар. Кедизинде барып хандырылганың стационарлыг эвес хевирлериниң четкизин калбартыры, оларга көргүзүп турар ачы-дузаларның, ооң иштинде төлевириг ачы-дузаларның санын көөдөдир эргежок чугула.

Хоочун салгалдың кижилериниң каттыжышкынары республиканың социал камгалал, кадык камгалал органнары, шериг комиссариады-биле кады идепкейлиг ажылдап турар, дайынның, күш-ажылдың, Чепсектиг күштерниң болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарының хоочуннарының (пенсионерлерниң) республика хөй-ниити организациязы улуг ролду ойнап турар. Ол дээрге — назылап кыраан кижилерниң эрге-ажыктары дээш чанчыл езугаар ажылдап турар эң массалыг, аталдарлыг болгаш салдарлыг хөй-ниити организацияларның бирээзи-дир.

2002 чылдың дургузунда республиканың организациязы болгаш черчерлерде ооң эге филиалдары хоочун салгалдың кижилериниң, ооң иштинде Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының болгаш күш-ажылчы фронтунун киржикчилериниң амьдыралының байдалын өөренип көөрүнче угланган чамдык хемчеглерни чоруткан. Пенсияларны чогуур үезинде төлээрин, чигелделерни, магадылалдарны болгаш компенсацияларны тыпсырын, чигелделиг эм-биле хандырылганы, шынарлыг медицина болгаш социал хандырылганы баш



бурунгаар көрүп турар оларның социал эргелериниң боттанышының таласы-биле хыналдаларны боттандырган. Түңнелинде 274 хоочуннарның амыдыралының байдалы шинчилеттинген, чаңгыс бот 148 хамааты илереттинген, оларның иштинден 36-зынга бүгү талазы-биле деткимче херек болган. Эвээш хандырылгалыг назылап кыраан хамаатыларның берге байдалын өөренип көргөш, 350,0 муң рубль түңге, ооң иштинде Хоочуннар чөвүлелиниң акша-хөрөңгизиниң күсели-биле 171,0 муң рубльге материалдыг дуза көргүстүнгөн. Организацияның дилээ-биле 26 хоочуннарга квартираны берген, 46 квартирага телефонну кириген, назылап кырааннарның болгаш инвалидтерниң бажың-интернаттарынга 58 кижини тургускан, 103 кижини медицина албан черлеринге эмнедир кылдыр тодараткан, улуг назылыг хамаатыларны социал хандырылганың төптеринге ажаап-тежээр кылдыр бжыклаган. Республиканың Чазаа Хоочуннарның республика чөвүлелиниң ажил-чорудулгазын деткири-биле 200 муң рубльди аңгылап берген.

АКШ-тың, Германияның болгаш Францияның гуманитарлыг организацияларының төлээлекчилери-биле ажилды чоруткан. Стационар албан черлериниң удурткучулары-биле керээлерни чарган, оларның сорулгазы назылап чөнээн-нерниң болгаш инвалидтерниң чагай чоруун база амыдырал хандырылганын экижидеринче уланган. Далган, аш-чем продуктулары, ногаалар үрезинери, тудуг материалдары болгаш ажилдар, эм аймаа, балыг шарыыр материалдар, хеп чуурунга болгаш гигиенага ажыглаар чүүлдер, тараа культураларының үрезинери болгаш мыйыстыг болгаш шээр мал садып алыр база куштар хевирлиг гуманитарлыг дузаны чедирген.

«Акцион Конрт Ля ФЭМ» (Франция)

гуманитарлыг делегей организациязы республиканың стационар албан черлеринге 2,1 млн.рубль түңге, «Прожект Эйд Сибирь» (АКШ) гуманитарлыг делегей организациязы — 11,4 млн. рубльге дузаны чедирген. Германияның «КЭВ» гуманитарлыг организациязы 85 муң рубль түңге идик-хеп болгаш эм аймаа хевирлиг дузаны көргүскен. Назылап кыраан кижилерниң социал камгалалынга болгаш социал эргелерин хандыраарына, оларга дуза көргүзеринге болгаш деткиринге киржип турар организацияларның бирээзи — Россияның Кызыл крест ниитиледи. 2002 чылда 1,6 млн.рубль түңге дузаны көргүскен, ону 2800 ажыг кижиге алган, чөмөнниңге пунктуларына 920 кижиге халас изиг чем-биле хандырткан. Республикада чамдык социал столоваялар, тускайжыттырган садыглар болгаш амыдыралчы өске-даа чугула объектилер бар, олар назылап кыраан кижилерниң социал талазы-биле эң-не эвээш камгалаттырган бөлүктөрүн хандырып, оларның амыдырал деннелин экижидеринге идигни берип турар.

Ажилдап турар культура бажың-нарының, филармонияның, музейлерниң, библиотекаларның баазасына назылап кырааннар-биле хун бүрү болгаш организастыг ажил чорудуп харылзажырында четпес байдалды ажып эртериниң чөспөз болуп бар чыдар культура хөгжүлдесинге болгаш хостуг дыштанылганы эрттиреринге улуг назылыг кижилерге деткимче көргүзөр талазы-биле комплекстиг хемчеглерни аңаа ажилдап кылып база боттандырып турар. Культура килдистери чылдың-на Улуг назылыг кижилерниң хунун, Делегейниң инвалидтер хунун эрттирип турар, «60 хар ашкан кижиге» деп клубтар ажилдап турар, назылап кыраан кижилерге шиилерни чийгел-делиг көргүзөр хуннерни кириген.

## ТҮҢНЭЛ

Тыва Республикада ниитилелдин социал-демографтыг кырышкынының чорудулгазы уламчылап, улуг назылыг салгалдың хамаатыларының саны база үлүү өзүп турар. Ол туруштуг угланышкын республиканың алды чурттакчызының бирээзи-ле амгы үеде 50 хар назыда четкен азы ону ашкан деп түңнелге эккелген.

Амгы үеде назылап кыраан кижилерниң социал-экономиктик байдалын таарымчалыг деп санап болбас. Назылаан кижилерниң орулгаларының деннели хөй-хөй таварылгаларда амыдырап-чурттаарына хереглелге ам-даа четпез. Күш-ажылчы чымыжы, бажың чанының участоктарына ажил-иш, элээн чергези-биле оларның амыдырап-чурттаарын хандырып турар. 2002 чылдарда хүлээп алдынган хемчеглер орулгаларның деннелин бедиткен, пенсияның хемчээли пенсионер кижиниң амыдырап-чурттаарына чугула чүүлдерге чоокшуладып эккелген. «Хоочуннар дугайында» Федералдыг хоойлуда доктааткан чийгел-делерни акшаландыраарын экижиткен.

Кадыкшылдың багай байдалы, бжык-рымчалыг эвес материалдыг байдал — назылап чөнээн кижилерниң элээн кезиниң байдалының онзагай талаларыдыр. Эмнелге-профилактиктиг албан черлеринге база ол ышкаш бажыңга аппарып чедирер социал-геронтологияктиг болгаш гериактиктиг дузаны сайзырадыры уламчылавышаан.

Улуг назылыг салгалдың хамаатыларының социал хандырылганының системазы сайзырап турар, ында чурттап турар хамаатыларның байдалы элээн экижээн, материалдыг баазасы бжыккан. Социал хандырылганың төптеринде, социал хандырылганың стационарлыг эвес база чартык стационарлыг хевирлеринде

дөрт муң хире кижиге хаара туттунган.

Хамаатыларның эрге-ажыктарын улам ажыктыг камгаларын хандыраар сорулга-биле хоойлужудулгада көрдүнгөн чийгелделерни назылап кырааннарга көргүзериниң, магадылаттырган медицина дузанының болгаш социал хандырылганың, культураның, угаан-бодал амыдыралының болгаш дыштанылганың талазы-биле хөй-ниитиниң үнелиг чүүлдеринче хостуу-биле кирериниң, оларның амыдыралының бүгү-ле талаларын долузу-биле информтаарының айтырыгларын шиитпирлээрин комплекстиг езу-биле көөрү чугула.

Бажың байдалдарына чурттап болгу дег үеде чедир турарын узадыр сорулга-биле назылаан кижилерни ажаап-карактарының амгы үеде аргалары непттереттинген турар ужурулуг, ол ышкаш чединмес, түрөңги чоруктуң байдалына дүүштүр эргежок чугула адрес езугаар дузаны көргүзөр арганы берип турар назылап кыраан кижилерниң социал хандырылганының албан черлериниң четкизин хөгжүдери негеттинип турар.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының ажилдап кылганы 2002-2004 чылдарже «Улуг салгал» деп республика программазы улуг салгалдың хамаатыларына хамаарыштыр күрүнениң социал политиказының үндени болган турар ужурулуг. Ол программаның боттанышыкыны болза, социал каттыжышкына болгаш чөптүг чорукка, саң-хөө, материалдыг курлавырларны чөп ажыглаарына, социал камгалал талазы-биле боттанышыкыны болза, социал боттандырып турар күрүне болгаш хөй-ниити институттарының иштики аргашинээзинге үндөзүлээш, назылаан кижилерниң амыдыралының деннелин болгаш шынарын бедидер арганы ол бээр.

## Суму чагыргазында УГ-ШИИН БИЛЕ БЕРГЕН

Чөөн-Хемчик кожууннуң Ийме суму чагыргазының даргазына Роман Монгуш сонгуктанындан бээр дөрт чыл чөдө берген. Бо чылдарның дургузунда сумунуң социал экономиказын хөгжүдөр, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидер, сонгукчуларның чагыгларын күүседир талазы-биле чорудар ажылының уг-шиин биле бергендинден элээн хемчеглерни алган.

Көдээ ажил-агыйның тускай эртемниг кижизи болганда, мал болгаш чер ажылын хөгжүдөрүнче кичээнгейни салган. Ылаңгыя «Кызыл Чыраа» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң, хуу чоннуң малының баш саны дыка өскөн. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинде дөрт муң ажыг шээр мал, хуу чонда 5 муң хире шээр, 720 баш бода болгаш өске-даа малдар бар. Сумуда бодунуң херээңге бердинген, хөй малды өстүрүп турар арааттар көвүдөп орат. Оларга муң баш шээр малдыг, ийи аскыр өөр чылгылыг Байыр-оол Монгуш, 600 баш шээр малдыг, 80 хире саар инектиг Эрес-оол Монгуш болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар сумунуң ийи ураглар садыгын, кожууннуң кижиге эмнелгезин, өөрөдөлгө албан черлерин доктаамал эт, сүт-биле хандырып турарлар.

Сумунуң сонгукчулары корум-чурумну бжыкглаарының дугайында чагыгларны берген. Ону күүседириниң дээштиг хемчеглерин Роман Монгуш алган. Болат-оол Монгушка удурткан он бир составтыг улусчу дружина ажылын идеккейжиткен. Мооң түңнелинде чурум үрээр, арагалаар, оорлаар чоруктар мурнукузундан элээн кызырылган.

Суму даргазы Роман Михайлович Монгуш сонгукчуларның идегелин бүзүредире-биле моон сонгаар-даа эки түңнелдерни чедип алыр сорулганы салган ажилдап турар.

Оолак КАРА-САЛ,  
күш-ажылдың хоочуну.

## “ӨРГЭЭНИҢ” ӨНДЕЙИИ

Бай-Тайганың «Өргээ» музейиниң өндейи 1993 чылда эгелзэн. Чогум ооң эге идея-утказын 1988 чылда-ла тодаралдып бижээн, тараткан чүве. Райкүүском секретары кижиде, сенде ыңдыг чай чок, ажыл хоржок-тур дээш, даргалар ажылды ара соксадып каапкан. Ажылды катап чагырга даргазы турган Наксыл-оол Ооржактың (ам Кызыл кожуун чагыргазында) деткимче-биле музей ажыдылганын 1994 чылдың декабрь 21-де кылган бис. Дилээм езугаар музейниң оран-туружу кылдыр урутларның Тээлиде уран чурулга школазының ээн, хос турган ийиги каытта кончуг эки залын бир талакы ханазы чок балкон-лоджиязы-биле доктаамал эдилээр кылдыр доктаал-биле бжыкглап берген.

Эрткен 8 чылдарда «Өргээ» республика наадымнарына тыва өглер көрүлдөрүнө, Кызылдың 80 чылынга, тыва милицияның 70 чылынга, Хакас Республиканың 5 баш чыл юбилейлеринге, Россияның хостуг хүрешке 1997 чылда Кызылга эрткен спартакиадазына, тыва эртемденнерниң 1997 чылда Кызыл-Дага эрткен «Эртем, чырыдылга, сүзүглел» деп база херээжен активистерниң Тээлиге «Үндезин чоннарның дылы, культуразы, кадыкшылы» деп эртем-практиктиг конференцияларына тыва мөккүлчек ак кидис өгнү тиккеш, ак чөмни сөңөп, тыва эдилелдерни делгеп турган.

1997 чылда Москвага Сонгу чүктүн биче буурай чоннарының июнь 18-28-те болуп эрткен эдилел-кылыгыларының делгелгезинге «Өргээ» музейниң тыва эдилелдер республиканың Улусчу чогадылга төвү Тывадан барган өске-даа эдилелдер-биле кады салгаш, эки үнелел алган.

Эге үелерде «Өргээге» Тээлиниң башкылары ажык кичээлдерни, класс шактарын, тоолтывызыктыг, текек-кажыктыг, хөгжүм-хөөмейлиг тыва оюн-

нарны, тыва эдилелдерниң таныжылгалыг кичээлдерин, өөрөдөлгө килдизи чамдык семинар чыыштарның көргүзүп темаларын музейге эрттиргилеп, хире шаа-биле чамдык демниг ажилдар боттанып турган. Ол ажил-херекти ам улам сайзырадыр ужурулуг бис.

Ындыг турбуже-ле, халас чыгыгы аргалар-биле тургустунуп келген «Өргээ» музейи кожуун бюджетинче кириптинмээн, мынчага чедир кымның-даа учет-балансызында алдынмаан, ээзи чок байдалда болуп, күрүнөден акша-хандырылга чокка 7-8 чыл чурттап келген. Күрүнөден, кожуун черинден акша деткимче болгаш материалдар бердинмейн келгени-биле, музейни дерип кылыры, экспонаттарны шилдеп, хоолап, стендилеп, витриналап, бжыкглап тургузары, тайылбырлай бижип азары, немей саткылап ап, чаарты септеп, реставрация кылыры болдунмас бооп келген. Шала болгаш хана будуктары, чугай садып алыр, септекчилерге төлээр акша-көпеекти кым-даа бербеин келген. Ону чүгле боттун карманында төлөп келген бис.

Музейниң залы 6-7 чыл иштинде дыка соок, аңаа үр олуртунмас, ажилдаттынмас турган. Ону чүгле 2002 чылда эде кылган, эки апарган. Мооң ужурундан музей ажылы сөөлгү чылдарда суларал келгени чөптүг. Чамдык кижилер музейни хөй шүгүмчүлөп турар. Харын-даа ону кадагалап, тудуп келген дээрзин адап сөглөзе эки.

Музейниң экспонаттары сес ажыг чылдарда Тыва иштинге, кожууннар аразы, Хакасия болгаш кожуун, суур иштинге хөй көжүп келгенинден, экспонаттар хөйү-биле үрелип, эргижиреп, читкилеп, өртөк-үнези, шынар-көрүжү кудулап, саны эвээжеп келген. Чамдык үнелиг, көрүштүг экспонаттарны ээлери, акша төлөвөс боорга, дедир аппарат-

лаан. Музейже оорлар үрөп кирип тургулаан. Ындыг боорга 2003 чылдың эгезинде акшаны боттан төлөп тургаш, сонганы, үрөттинген эжикти демир-биле кылдырып алдывиз.

Музей, музей директору оон аңгыда чүнү кылып турарыл деп айтырыгга харыы. Оон аңгыда кожуун төөгүзүңге хамаарышкан материалдары бөлүп чыып, ооң чамдыгызын 2001 чылда «60 чылдарның дүргектиг маңы» деп аттыг ном кылдыр, кожууннуң «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжышкынының 40 ажыг кежигүннериниң чогаалдарын «Одагунда чырыш» деп ном кылдыр парладырынга хөй үени үндүрдүм. Амгы үеде кожуун төөгүзүңге хамаарышкан «Бай-Тайганың эрги, чаа хүрээлери» деп аттыг төөгү-публицистикалыг номну хол-биле бижип дооскаш, кожуун төөгүзүн улаштыр бижип турар мен. Ол улуг ном болур. Бодумнуң чогаалдарым болур «Авыралдыг Бай-Тайгам», «Тос ак сөңүм» деп номнарны база чырыкче үндүрдүм. Олар база-ла демей культураның үнелиг чүүлдери апар ужурулуг.

«Мөңгүлек» ам күзүн 20 харлаар. Ооң юбилейин кожуун ыяап-ла демделээр ужурулуг. Мөңгүлекчилерниң чогаалдарының ийиги номун белеткеп үндүрери херек болуп турар.

«Өргээ» музейи кожуунга тургустунуп келгеш, кожуун бюджетин аартадыр чаңгыс көпеек-даа немештир албаан. Өзүп сайзыраарына тускай акша-көпеек штат-даа албаан. Музейниң оран-туружу школа-ның бир ээн залында. Музейи наар кирген-кирбээн-даа болза, демей-ле одаар. Музей артык хөй чырык-даа ажыглавайн турар. Директорунуң, мээң, шалыңым эрги пионерлер бажыңына түр үеде чечен чогаал бөлгүмү удуртуп турган чартык ставкадан эгелзэн. Ол эвээш шалың бюджетке черле турган, аңаа

артык көпеек-даа немештир. Мээң дузалакчыым А.С.Таргының шалыңы-даа база төп библиотека системазында хевээр.

Музей — ол бистин төөгүсү, культуравыс, төрүттүнгөн дазылдарывыс-тыр. Чаа үелер-биле олар чиде бербес ужурулуг. Ооң материалдарын чыып бөлүп көвүдөдир, келир үеде арттыраары ажыктыг. Кожуун иштинге «Өргээ» музейиниң айтырымы 8 чыл иштинде шиитпирлеттинмес боорга, мен ону 2002 чылдың декабрь айда Тыва Республиканың Культура яамызына 5-6 удаа баргылап: «Чок болза үндезилеп тургузуп кааным музейни хаап каапкаш, экспонаттарны тарадып, саткылап, бодумга-даа ап алыин, азы чок болза мени деткип, музейни кожуун бюджетинге кирип көрүңер» деп, дилег кылып четкен мен. Тыва Республиканың Культура яамызы ол дилээмни өөренип көргөш, 2003 чылдан эгелеп музейге директор биле чурукчу ажилдаар ийи штатты берген, оларны кожууннуң культура килдизиниң штатынче киригеш, 2003 чылдың бюджетинче кирип санап каан.

Мен бодумнуң орумга чаа аныяк кижини өөрөдөлгө кааш, херек болза, үр болбайн аңаа орумну чайлап берип, ажылды хүлээди бээр мен. А музей өзүп сайзыразын.

Музей бо хуннерге чедир кожууннуң культура шугумунче кирип санаттынмаан. Дужаалга килдиз эргелекчизи ат салып бербеин, ажылында депутаттар деп үнүп чоруп турар. Кандыг-даа болурга, Тыва Республиканың Культура яамызының аныяк даргалары «Өргээ» музейни катап бут кырынга бжыкгы туруп, өндейип келир, хөгжүп болур аргалыг кылдыр ону күрүне бюджетинче кирип, каан. Оларга мөгөйдим!

Каң-оол ЧҮЛЬДҮМ,  
музейниң директору.



# ЭЛЕКТРИК-МОНТЕР

Ажылым аайы-биле танышканым, Шожал Орбаевич Иргит езулуг бүдүштүг, ажылчын кижилер болду. Нийти ажыл стажы 40 ажыг чыл ашкан, сөөлгү 15 чылда "Тывакоммунаэнерго" куруненин каттышкан бүдүрүлгезинде электрик-монтер болуп ажылдап чоруур. Ажылынга макталдыг, коллективтин хоочуну, хүндүткелдиг кижилеринин бирээзи. Хоочун электрик-монтер аныяктарга бодунуң үлегер-чижээн көргүзүп чоруур. Ол бо чылдын МАЙ 1-ДЕ 65 харлаар, даштындан көөр болза, 40 хар үези кижилер деп бодаар. Оон аныяксыг чылдагаанын тодарадыры берге эвес. Ол бичиизинден тура арага ишпес, таакпы тыртпас кижилер болган. Амыдыралдан көрүп чоруурга, ыңдыг кижилер ховар таваржыр боор чүве. Ийи талазында, школачы чылдарындан тура спорттун шупту хевирлеринге багай эвес ойнап чораан. Ылаңгыя, тыва хурешке, конькиге маңнаарынга, мячиктиг хокейге улуг сонургалдыг чораан.

Шожал Орбаевич 1938 чылдын майда Бай-Тайганын Шуйга хей ажы-төлдүг өг-бүлениң 9 дугаар оглу болуп төрүттүнген. Хей ажы-төлдүг өг-бүлөгө өскөн болгаш кижизиг мезү-шынары, амыдыралды үнелеп билири оон бир онзагай талазы. Школа дооскаш, дораан-на Новосибирскиниң садыг-кооператив техникумунче өөренип киргеш, аш-чем бол-

гаш үлетпүр барааннарынын товароведи болуп доозуп үнгеш, Бай-Тайга кожпозунга садыг талазы-биле инструктор болуп ажылдап турган.

"Тыва даг-дүгү" комбинатын комсомолчу-аныяктарнын шалыпчы тудуу кылдыр чарлап,



аныяктарны ажылдаары-биле чалай бээрге, орта электрик-монтер болуп ажылдап тургаш, Кызылдың политехниктиг техникумунун Ак-Довурак хоорайга турган кежээки салбырын бот-өөредилге-биле дооскаш, тудуг талазы-биле ортумак эртемни чедип алган. Чадаананын орук-септелге-тудуг эргелелинге мастерлеп ажылдап тургаш, өг-

бүлезиниң аайы-биле Кызылга көжүп келгеш, электри четкилеринге электрик-монтер болуп ажылдай берген. Кандыг-даа албан черлеринге ажылдап чорааш, оон багай эвес ажылдап чораанын хей санныг шаңналдарны сөс чокка-ла сөглөп

чыдар.

Чырык, чылыг телевирилеринде тургустунуп келген өрелер республикада нарын байдалда келгени билдингир. "Тыва-коммунаэнерго" сөөлгү чылдарда өре-ширеге туттурган, буурап дүжерииниң кырында келген бүдүрүлгө болгай, бо талазы-биле хоочун электрик-монтерин бодалын айтырарымга, ол менээ

мынчаар чугаалады:

— Бо талазы-биле бүдүрүлгөде буруу чок. Кризистин кончуг берге чылдарында, акша-төгөрик-даа албайн тургаш, хоорайларны, кожууннар төптөрүн чырык чок арттырбаан бис. Артык кезектер, электри дериг-херекселдериниң өртег-хөлезини улгадып-даа турда, бар-ла турган аргаларны ажыглап турдувус. Электри энергиязы чок болза, амгы үениң амыдыралы туруп алып. Ынчангаш бистер кайда үрелишкени болу бээр-дир, ону дораан кылып турар бис. Электри энергиясында төлеттин-мээн өрелер, бүдүрүлгени берге байдалга чедирген. Бүдүн чуртка болган кризистин халавы чурт-такчы чонга келгени ол-дур. Хей ажы-төлдүг, ажыл чок, уруглар пособиеси-биле чурттап оор кижилер хей чылда чыгып келген өрени чүнүң-биле төлээрил? Борта нийти чурттуң удуртулгазы буруулуг деп бодаар мен.

Бо дээрге амыдыралга хейнү көргөн, хоочун ажылчынның бодалы-дыр. Мен оон-биле чөпшээрешпейн-даа барып болур мен. Кончуг нарын кылдыр тургустунуп келген айтырыг чүве. Ону шийт-пирлээриниң оруктарын ТР-ниң Чазаа-даа, аңаа хамаарылгалыг бүдүрүлгелер бир демниг ажылдап эгелээн, чон ону билип турар.

Алыс боду бурунгаар көрүштүг кижилер болгаш, ажы-төлүн өөредип, эртем-билигге чедирген, өглүг-баштыг улуг кижилер, ол хамаанчк оюнуктары школа доозарының кырында келген. Алызында мал аразынга өскөн ажыл-ишчи кижилер болгаш, Кызыл хоорайда чурттап оор-даа

болза, малды чүзүн аайы-биле тудуп, ажаап өстүрүп турар. Огородтан ногааны өг-бүлөгө четчири-биле ажаап ап турар. Ажы-төл кижизидилгезинге ада кижиниң ролу көскү черни ээлээр. Оларның ажы-төлү — шупту ажылчын. Мал чеми белеткээринге өг-бүлө шупту киржир. Көдээ арат кижиниң ажыглап чораан янзы-бүрү аргаларын ажыглап турарын кожолары безин эскерип турар.

Кижини ажыл азыраар деп чон чугаалажыр болгай, ажылчын кижилеринде кандыг-даа өйдө тодуг-догаа, арыг-силиг, аталдарлыг чоруур. Ону Шожал Орбаевичиниң бөгүнгү амыдыралы бадыткап турар. Бир эвес көдээге чурттап чораан болза, бай-шыдалдыг, балдырлыг араттын бирээзи турары билдингир. Ынчалза-даа ол Тываның ажылчын аңгызының төлөптүг одуруунда бедик мергелдиг электрик-монтер болуп ажылдавышаан, аныяк ажылчыннарга бодунуң байлак аргадуржулгазын дамчыдып берип чоруур, амгы салгалдың буяныг улуг кижилериниң бирээзи болуп чоруур, өскелерге үлегер-чижек болур. Өг-бүлениң бүзүрелдиг чөлөнгиини, ажы-төлүнүн, уйнуктарының хүндүлүг адазы, чонунга хүндүткелдиг бөдүүн ажылчын Шожал Орбаевичиниң кыска амыдыралы-биле таныжарга, мындыг-дыр. Шак мындыг өг-бүлө, үлегерлиг адалар көвей-ле турар болза, бистиң келир үеви төлөптүг салгалга келир дээрзи билдингир.

Сергей ХЕРТЕК.

## УТТУНДУРБАС

Бүгү амыдыралым дургузунда бистиң Чалбак-Хараганга кандыг солун аажы-чаңныг, ажыл-ишчи, талантылыг кижилерни көрбедим дээр! Оларның хей кези төрөлдерим-даа, чаңгыс чер-чурттууларым-даа улус болур чүве. Час боорга-ла, чазаклаар чуртувус хавак баарында Чалбак-Хараганга көжүп кээп, хонуп алып бис. Кешкен черинге аал бүрүзү хой, өшкүгө чыраа кажаалар өрүй шаап алып.

Аалдарның чазын черин сугарар, тараанын тарыыр, дора дие малын туда кадарары дээш, чымыштыг ажыл-ла хей. Май айда-ла маңаа көшкүлөп кээрге, агаар-бойдустан экизи аажок, хавак кырын-даа, баарын-даа сап-сарыг, чингир-көк, өкпөң өңнүг чечектер бүргээн чараш деп чүезин кижилер магадап ханмас. А Сүт-Хөлдүн чечээ оон-даа чараш, карак чылчырыктаар. Тарылга доостурга, хой кыргылдазы эгелээр, кыргылда төнүп турда, чайлаглаар, оон соонда сизген, тараа кезилдеси дээш, ажыл-даа уттунмас болур чүвеле болгай.

Чалбак-Хараганның шагдан тура бир сурагылыг малчыны, ажыл-ишчи кежээ кижизи Ооржак Ыңаажык — бистиң аалыкыстан чүгле дөң сай ажылдыр чурттап турган улус. Ону бистин аалдың бичии уруглары кырган-ача-выс дээр. Оон уруглары ынчан чүгле 2 турган. Уруу Ооржак Сендей ынчан 18 хире харлыг турган боор, боду кижизиг, сыны ортумак, чаңгыс кылдыр өрүп алган чоон кара-сарыг чажы курлаан эртип бады барган, ол чоок-кавы аалдарда чараш дээн кыстарның бирээзи турган.

Ол кончуг эрестиг болгаш оолдар дег дидим, айт-даа мунганда үргүлчү далажып, шаап чоруур, ол-ла чоок-кавы аалдарның аныяктарын бөлүп алгаш, аалдарга, өөвүске-даа хуралдады берген турарын көөр мен. Хуралдарга чүве чугаалай бергенде, шийтпирлиг, шыңгызы кон-

чуг, улустуң чугаалажып турганын дыңнаарымга, аныяктар даргазы дээр чораан. Чон аразынга ажылындан аңгыда, бодунуң ада-иезиниң база идегелдиг чөлөнгиини, дузалакчызы турган. Бис оларның аалынга бо-ла баар бис.

Бир хүн эжим-биле хураган аралап кире бээривиске, Сендей угбавыс кажаа иштинде кончуг изигде хураганнар кыргып олур. Ол бисче чазык хүлүмзүрбушаан:

— Чүнү канчап чор силер, дунмаларым? — деп айтырган.

— Хураган чидириптивис, угбам — деп харыладывыс. Көрүп көрүңер даан, мээң хураганнарым бо-да, ыңдыкы-даа кажаада турлар-ла. Изиг боорга, кажаа хөлегезинде девээлеп турар чадавас — дидир.

Ынчан ол угбайның чазык-чаражын магадап ханмаан бис, ол дег экииргек, төрөлзек, кээргээчел кижилер чок деп чүвени амдаа бодап чоруур-дур мен. Ол үениң аныяктары кончуг идепкейлиг хувискаалчы улус. Ооржак Сендей бир оол дунмалыг чүве. Дунмазын ынчан көөрүмге, үргүлчү чыдар, арны ак-тос оол чораан. Оон адын Шактар дээр турган, удатпаанда чок апарды, хөөкүйнүң аары ханы-ла хевирлиг турган боор. Угбавыс кажаа аалдарның бичии уругларын, оон ыңай бодунуң үе-чергелерин чыып алгаш, концерт база шийдаа белеткеп, аалдарга көргүзүп каап чоруп турган кижилер.

Бир катап мен концертке киржип турумда, Сендей угбай бисти эдертип алгаш, Чес-Булуңда аалдарже чоруптувус. Дараазында база-ла ол Калчан-Шилгизин мунупкан, узун чажын чолдактады кестирип каапкан, сарыг өңнүг юбка, хөйленниг аалдарывыска халдып келди. Ол пестү ынчан комсомол өңнүг дээр чүве. Чийги сүргей адындан дүже халааш, Кончут угбай сугда-ла барды. Кончут база ол үениң идепкейлиг аныяк кижилеринин бирээзи, ачазы Сүт-Хөл

сумузунун даргазы чораан Ховалыг Алдын-оол чүве. Ол өггө келгеш, 8 ай чыскаалы болур, аңаа каш аныяктар ший, концерт белеткеп көргүзөр дээнин дыңнатты.

40 чылдар эгези Ада-чурттуң Улуг дайынының үези, Совет Эвилелиниң аажок бергедеп турган үези ол. Фашисттер Германия оор езу-биле Совет Эвилелинче халдааны Саян ыңдындан ол-ла дораан дыңналып келген. Ындазында Тыва база дүвүрөп, ындамында ополчен шериглерин белеткеп, белек-селек чыып турган үе ол-ла болгай. Удатпаанда Чалбак-Хараганның делгем шы-

### Чораан болза...

гынга хей чон чыскаалдап чыгып чедип келген. Чоннун каас-шиник кеттингени-даа аажок. Сендей угбайны көөрүмге, кара юбкалыг, ак-көк өңнүг торгу хөйленниг, бо-ла уруглар бөлгөн, шивис көргүзээлинер деп, кыйгырып тур. Шупту халчып чедердивис.

Ынчан ол уругларны көөрүмге, карактарының кирбиктерин хөмүр-биле будуп алган, бир өскээр кеттингилепкен "Узун-Кара, Семис-Кара" деп шийини ойнап кириптилер. Оларның ол ынчаар ойнаанын чон аажок сонургап көргөннөр. Ынчан Сендей үжүк-бижикке элээн боду өөренип алган турган кижилер-дир. Ындыг янзылыг ший, концертке киржип чоруп турганын бодаарга, хөйниитичи, талантылыг, политикадаа талазы-биле шору билиглиг турган. Сендейниң адазы Ооржак Ыңаажыктың мал-маганы дька хей турган улус. Саар инээ безин 30 ажыг, мал-маганының өзүүчели-даа кончуг.

Ол үеде көңүс мал чок кижилер-даа чок, шупту өг бүрүзү 2-1 аыттыг, 2-3-даа, оон хей-даа саар инектерлиг, 20-30 шаа хире хой, өшкүлүг болур чүве. Ооржак Ыңаажыктың чазаанда 2 бажыңныг, улуг ак өглүг турганнар. Бажыңның бирээзи аш-чем сугар аңмаары хевирлиг, өскези база улус олурар орун-дөжектег. Ол аалдың баарында Чалбак-Хараган суу агып бадып чыдар. Ол үеде тывалар шоолуг балык ээди чивес. Эккээривиске-ле, балыктарны анаа-ла сугга хайындырыптар, ынчан олар балык чип билбес турган. Сугга хайындырыптарга, балык шупту чуурлуп калыр чоржук.

Ол кезек аалдың уруглары чайгы үеде колдуу бижикке өөренип апканнар. Аалдарның уругларын Доржу Хаяевич Монгуш үжүк-бижикке өөреткен чүве-дир. Монгуш Доржунун авазы Ооржак Ыңаажыктың кады төрээни дээр чораан. А Ыңаажык Доржунун даайы болур дидир.

Сендей баштай бижик өөредилгезинче чонну хаара тудуп, оон соонда фронтуга белек чыылдазынче чонну, аныяктарны кыйгырып кирипкен. Торгу хүрөң тонун кеткеш, калчан-шилги адын мунупкаш, аалдарже хурал чарлап ийикпе азы Кызылдан келген медээ дыңнадып хап чоруптар. Ол ынчан аңгылаанып өгленмээн. Ада-иезинге, оларның ажылынга дузалажып турган оол-биле чурттап турган. Оон адын Бопуккай дээр. 1945 чылда Сендей оол уруг божоан. Ол огулунун адын Оттук-оол дээр. Дайын үезинде Сендейниң ада-иези фронтуга дыка хей малын белекке берген болгаш адазы Ооржак Ыңаажык бүгү Тываның мурнундан фронтуга белек чедиришкен 12 делегаттын бирээзи бооп Москва четкеш келген.

Ооржак ирей Тывада бирги Ленин орденниглеринин бирээзи. Шак ыңдыг кежээ өг-бүлениң уруу база ыңдыг кежээ болганыда таварылга эвес, мурнакчы уруг 30 хар эки четпейн чорааш, арааш, 1949 чылда чок болган. Оон чаңгыс оглу Оттук-оол Бопуккаевич Шамбалыг совхозту элээн үр удуртуп даргалаан, ол совхозту үндөзилеп тургузарынга киришкеш, боду 2000 чылда чырык черден чарлып чоруткан. Ооржак Ыңаажыктың уруу, уруунун огул өлзе-даа, оларның эки адын сукпайн, ажыл-херээн уламчылап чоруур салгакчызы бар, Ол болза Тыва Республиканың Куш-культура болгаш спорт комитетиниң сайыды Сергей Ыңаажыктың хеймер оглу.

Сендей угбавыс бо үелерге чедир чораан болза, республикага оон-даа ыңай та кандыг ажыктыг ажыл кылып каар кижилер! Оон кыска чуртталгазының иштинде безин мал-маган азырашпышаан, чон аразынга бижикти непередип, фронтуга дузаламчы бөлүп, чонга концерт көргүзүп дээш-ле, хөй-ле чүвени кылчып, киржип чорааны өөрүнчүг.

Ону бистер кезээде сактып, бодап артып калган бис. Эрес-кежээ кижилерин чон ултас. Чүге дээрге ынчангы үеде бичии уругларга ол аалдың ээлери эптингил-ээлдек, кодураалыг чөкпөөн, ааржызын, журуудун харам чокка үлөп чораан улус-тур. Малы эвээш улуска инектерин-даа сагдырып, ады, шарызы чок улуска адын-даа кезер-дүжөрдө чүдүртүнер кылдыр ачыладып чорааннар. Ындыг кижилер кажан-кезээде чонга хүндүткелдиг, оларны чон кезээ-мөңгөде сактып артар.

Анзатмаа МОНГУШ,  
күш-ажылдың хоочуну.



Тиилелге хүнүнге уткуштур

## СЕГИРЖИП АЛЫЫШКЫН

1944 чылдың январь 14-те Балтий флотунун корабльдери дайзынның быжыглаашкынын беш шак дургузунда үзүк-соксаал чокка боолап келген. Бистиң ынак Ленинград хоорайывысты үш чыл дургузунда бүзөөлөп келген немец эжелекчилерге удур бүгү Ленинград фронтузунун шавар халдаашкынын эгези ол болган. Совет Армияның шавар халдаашкынын дайзын доктаадып шыдаваан.

Шавар халдаашкын эгелзэн соонда, бир ай болганда, үгер-боо кезээнде өөрүм-биле кады Нарва угланышкынынга дайзынның танкыларын чок кылып турган мен. Февраль 17-де эртен эрте разведканын дыңнатканын езугаар ол районга чаза таварып келир ужурлуг танк атакасын ойтур шаварына белеткениңер деп дужаал алган мен.

— Аалчыны дары-биле хөгжүмден белеткээш, таптыг уткуп алгай бис аан — деп, октакчы Тимошенко баштапканын чугаалаан. Ону хараалдакчы Воробьев деткээш.

Ынчалза-даа байдал дыка берге турган, чүге дээрге полктун кол дайынчы кезээ ыракта турган, ынчангаш чүгле чаңгыс үгер-боо-биле дайзыннарның атакасын ойтур шавар, оларны эрттирбес ужурлуг болу берген. Оон аңгыда дайзынның чеже хире танкызы бисти хөмө таварып келири кымга-даа билдинмес турган.

Ындыг-даа болза, бодумнун дайынчыларымга бүзүрээр турдум, олар амы-тынын артынга кагташ, тулчуп шыдаарлар.

Тулчуушкунга белеткелди дооскаш, дыштанып ора, канчангаш-ла көөрүмге, арга кыдында чүвөлөр караңжы-дыр. Дайзынның солдаттары болду. Баштай санаарывыска, үжен хире болган, оон 150 чеде берген.

“Дайзынның чадаг шерии бистиң участогувусту атакалаарына белеткенип турлар. Канчаарыл?” деп, дивизия командиринге илеткедвис.

— Немелде күш келгиче дайзынны доктаадынар, аткаарлап болбас — деп дужаалды ол берген.

Үр боданыр чай-даа алынмаан бис. Немецтер автоматтары-биле тарбыдатпышаан, бисче маңажыпканнар.

Ырак эвесте частыр хейлиг снарядтар-биле дайзыннарны боолаар деп бодал мээң бажымга хенертен кирип келген. Оларны Тимошенко үгер-боо чанынга кончуг дүрген дажыглап алган. Бирээзи-ле дөрт пуд ажыг деңзилиг хааржактарны чийгиле ооң дажып турарын көргөш, күштүүн магадаан мен.

Дааштаашкын динмирел-ле үндү... Ыш тарап четтикпейн турда-ла, снарядтар удаа-дараа шуужуп-ла эгелзэн. Удаваанда маңажып орган дайзыннар ийи тарай хона берген. Атака ойтур шаптыгган.

Биче дыштанып алгаш, фашистер база-ла атакалап кирип-

ти. Дайзынның кырынче бистиң үгер-боовустун оттуг долузу куттула-ла берген, дарый-дарый боолашкындан үгер-боонун уну шуут кызга берген. Үш-ле борбак совет дайынчыны безин узуткаары берге-дир деп чүвөли эжелекчилер билип каан. Кезек када болган үзүктелишкенин ажыглап алгаш, Тимошенко снарядтыг хааржактарны үгер-боо чанынче дажыглап-ла турган.

Тулчуушкун база катап китей берген. Ооң кайы хире үр

болганын безин эскербез бис. Хеп-хенертен арга-арыгның ужу-кыдыныга чаңгыланып үнген күчүлүг орус урааны дыңнап кааш, кайгап, шуут бүзүрөвейн турдувус.

— Өөрүвүс келген-дир! — деп, Тимошенко өөрүшкүлүг алгыра берген.

... Бир дугаарында биске батарея командири лейтенант Протасов маңнап чедип келди. Ол чаңгыс-даа сөс ыттавайн, бистерни бодунче чыра тыр-

тып, куспаптап турду. 500 ажыг кижилиг шыырак чеп-сегленген батальон-биле беш шактың дургузунда маадырлыг тулчуп келгеш, дайзынның 250 хире солдаттарын болгаш офицерлерин узуткап чок кылганывысты ол бистерге дыңнаткан.

Сегиржип алыышкын шак ынчаар доозулган.

**Николай МАКАРЕНКО,**  
Совет Эвилелинің Маадыры.



Бөлүк тыва эки турачылар. (Чурукту архивтен алган).

## КАДЫК-ЧААГАЙ ОВУР-ХЕВИР ДЭЭШ

Каа-Хем суурда Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңыга апрель 24-те “Кадык-чаагай амыдыралдың овур-хевири тургузар” деп эртем-практиктиг конференция болган. Ук конференцияны Көк-Тей ортумак школазының удуртулгазы организастаан. Ооң киржикчилери кожуун, суур чагыргазының, СПИД төвүнүн, милицияның, өөредилге эргелелинің, төп ном-саң чериниң төлээлери база школаның башкылары, 8-11 класстың өөреникчилери болган.

Эртем-практиктиг конференцияны школада уруглар-биле класстан дашкаар кижизидилге ажылдарын кылып, организастап турар башкы Александра Иванова Комлева ажыткаш, школада кадык-чаагай амыдырал дээш суртаал ажылдары 2 чыл бурунгаар эгелзенин тайылбырлап, бо талазы-биле кижизидилге ажылдарын Кызыл, Абакан, Санкт-Петербург хоорайларда төлээлери-биле сырый харылзаалыг, дээштиг чорудуп турарын дыңнаткан.

Ук школаның өөреникчилери Айсуу Монгуш, Настя Сизых, Наташа Ершова болгаш өскөлөрдө таапканың, араганың, наркотиктиг бүдүмелдерниң улуг-бичии кижилерниң организминге кончуг хоралыг, харын-даа өлүмнүг салдарны чедирип болурун дугайында илеткелдерни тус-тузунда кылып, школачы эш-өөрүн кадык-чаагай амыдыралче, чүглө чараш чүүлдерге чүткүлдүг болурун, кичээнгеийн угландырырын кыйгырганнар.

Республикада СПИД төвүнүн төлээзи А.М.Санчай кожуунда назы четпестер ортузунда корум-чурум үрээшкениңерге удур ажылдарның инспектору А.Д.Одан-оол Россияда, республикада, кожуунда сан-фактыларга доктаап, чыл келген тутум назы четпестер аразында корум-чурум үрээшкениңери, янзы-бүрү аарыгларның эвээжээр туржук, өзүп көвүдөп турарын дыңнат-

каннар.

Каа-Хем суурда чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Р.Х.Закорова сөс ап чүве чугаалааш, эртем-практиктиг конференцияның ажылын деткип, арагалаашкына, наркоманияга удур демисел ажылдарын соксатпайн, моон-даа сонгаар үргүлчүлээрин саналдап, чедишкениңери күзээш, суур чагыргазының мурнундан школага белектерни сөңнээш.

Ниитизи-биле хөй кижжи киржикчилиг эртем-практиктиг конференция бедиң деңнелге эрткен болгаш мурнунга салдынган сорулгаларын долузу-биле чедип алган. Школада танчы-сам бөлүктери “Хеллоуин”, “Блек лист”, модель баледи, төп ном-саң чериниң библиотекарьлары Галина Комбунун, Светлана Доржунун организастааны өөредилге-кижизидилгелиг номнар делгелгези, викториназы, өөреникчилерниң белеткээни хана солуннары эртем-практиктиг конференцияны каастап, байырланчыг шинчини кириген.


Конференцияның киржикчилери — үстүкү класстың өөреникчилери илеткелдерден болгаш удуртукчуларның чагыг сөстеринден ажыктыг чүүлдерни шийгээдип ап, кадык-чаагай амыдыралды тургузуп, келир үениң төлөптиг салгалы, ээлери болур дээрзинге бүзүрээлиңер.

**Ольга САНДАРА.**

## ЧӨПТҮГ БОЛГАН

2002 чылдың май 26-да Эрзин суурга, ол-ла суурнун чурттап чызы Олег Соян дээрзи шош-содаа эвилелдеп, бөлүк оолдар-биле чогушканының түңнелинде кем-херек үлгедишкени болган. Олег Соян дээрзи анаа-ла кудумчуга кылаштап чораан мээң оглум Артик Монгушту кандыг-даа чылдагаан чокка чүрээнге бижектээниңиң соонда, оглум ол-ла черинге мөчөөш.

Оглумну сагынгаш, ооң ажыын ажып сагышыраар дээш, ханым хөөрээр, баарым карарар, чүрээм ыстап саргыыр аарыглар база тып алдым. Өлүрүкчүнүң кылган үлгеди дээш, судтарга киржири-биле Эрзин, Кызыл аразына алды катап айдедирип чоруп келдим. Назы-хары улгады берген кижиге ооң даржык-халазының улуг болганын илергейлеп оорарым ол.

Херектен **Чагаалар аразындан**  Олег Соян-ның болгаш ооң болчукчузу Эдуард Кызыл-оолдун билдирешиңерин езугаар ук херекти Тыва Республиканың Дээди судунун коллегиясына бо чылдың апрель 16-да көргөш, Эрзин кожуунун федералдыг улус судунун доктаалын бадылап, Олег Соянны 11 чылда шынгыгы хоругдалга хосталгазын казып шийткен шийткелдин эскерттиге чок хөвээр арттырган.

“Шивегей шоодайга чажыртынмас” джир болгай, ынчангаш хоойлу ыяла-ла шынын тывар. Улус-чоннун суду шынга дүүштүр үзүп шиидер албан чери-ле болгай. Эрзиннің федералдыг улус суду, ук херектиң шынын тып үндүргени чөптүг болганы ол-дур.

**Аваа МОНГУШ.**

**Кызыл хоорай.**

## ИЕНИҢ КЫЙГЫЗЫ

2002 чылдың ноябрь 3-түн дүнезинде мээң чаптанчыг, чараш оглум Көк-оол Солун-оол дерзии өлүрүкчүлериң кара холундан өлгөн. Өлүрүкчүлөр кымнарыл дээрге: кайда-даа ажылдавайн, оорланып чоруур Канчыр-оол Самдар-оол, Матпаа Демир-оол олар болган.

Оглум эш-өөрүңге дузааргак, бичини бичи деп, улугну улуг деп хүндүлээр кижжи.

Ачавыс бурганнаандан бээр дөрт чыл ажа берген. Оглум ачавының орнун солуп, ооң бүгү-ле кылып чораан ажылдарын кылып чорду. Машина, трактор, мотоциклден эгелээш, ырлаар хөгжүм херекселдеринге чедир кылып чораан. Хөй, өшкү, инзэн кадарып, тараазын тарып, сигенин кезип, кезээде ажыл кырынга оор оглум чүве. Чаш кижини төрүп, эриг баарына

чыпшыр тутуп алгаш эргеледип, чассыдып чорааш, өстүрүп алган оглумну халактаар-дыр мен. Оглум чырык өртемчейден чарлып чорутканындан бээр ийи ай болу берген. Оглумнун чырыткылыг овур-хевири, бөгүңү дег, караамга көстүп кээр-дир.

Өртемчейниң үүлезин, Өртеп-баглап шыдавадым. Өскээр көрнү берген оглум, Өртектиг сөс сөглөведиң. Каптагайның үүлезин, Канчангаш-даа шыдавадым. Хая көрнү берген оглум, Харьы сөс-даа сөглөведиң.

Аваларны чүге хилинчекке таварыштырып, карааның чажын тектүрүп чоруур ирги. Оглумну сактып келгеш, чамдык дүнелерде уйгум келбес, сактырымга оглум чедип кээр ышкаш боор, оглум манап олурар мен.

Аваларга аар чүктү онааваңар, Арны чырык, хөглүг-омак чоруур болзун. Ава кижээ аарышкылыг сөс сөглөвөңер, Ажы-төлү аразына чурттап чорзун! Авыралдыг ие кижжи хорададып, Айны, хүннү караңгыга орнаваңар. Аймак чоннун аразына ава кижжи, Амыр-дыштыг, чону-биле чурттап чорзун.

Чер кырында чурттап турар амылыг амытаннардан кижиниң мээ-медерели эң-не сайзыраңгай, ынчангаш кижини Бурган-ның хайырлааны чараш-чаагай бүдүжү, ажык, арыг сеткил-сагыжы, төлөптиг аажы-чаңы үениң багай уржуктарына алзып, үрел-безин дээш, чырык чер кырынга чаягаң. “Амылыг чүве тынынга четпес”. Ону бодунуу-биле тайылбырлап чугаалаарга, дириг амытаның амызын үзүп, өлүрбө дээни ол. Курт-кымыскаактан эгелээш, кижиге чедир оларны алдын хүннүң адаанга чурттаар кылдыр Бурган башкы чаяап каан болганда, оларның амызын үзүп, ялалаар эрге кымда-даа чок.

Ам бо хүннерде кандыг-дыр бис. Ындында-ла эвээш санныг тывалар бот-боттарывыс өлүржүп, сокчуп туруп бердивис. Каржы-дошкун өлүрүкчү чорук кайы-даа үеде, кандыг-даа чоннарга, харын-даа дириг амытаннарга безин хамаарыштыр алырга, эң-не багай чорук болур. Өлүрүкчү чорук дээрге-ле бодун шак-ла ындыг ялага таварыштырар дээнин оштап турары ол-дур.

“Тээлиниң” сарыг чечээ, Чевээң каастап үнзүн, оглум. Кара бажым калгыжеге Сени сактып чораай мен аан. **Светлана МОНГУШ.**  
**Бай-Тайга кожуунунун Хемчик сумузу.**



## Мергежилинин тергиини ШАҢНАЛДАР ХӨЙ БОЛГАН



Мөөрей эгелээлекте.

Эрткен неделяда Тываның күрүне филармониязынга тускай ортумак эртемниг эмчилериниң аразынга «Мергежилинин тергиини» деп 1-ги республика чергелиг мөөрей болуп эрткен.

Мөөрейге бүгү кожууннардан болгаш найысылалда эмнелге черлеринден 37 төлээлер киржири-биле четкилеп келген. Киржикчилерниң бодунун болгаш эмнелгезинин ажылын чырыткан санбюллетеньер болгаш аш-чемниң дээжизи делгеттинген.

Мөөрей таныштырылга, профессионал айтырылгарга хары, санбюллетень болгаш аш-чем делгелгези, уран көрүлде деп 4 чадага эрткен.

Бир дугаар эртип турар бо мөөрейниң көрүкчүлери болгаш аарыкчылары зал долу болганын база киржикчилерниң бүгү талабиле шыырак белеткелин, идепкейлиг киржилгезин демдеглес аргажок.

1-ги черни Кызыл хоорайда 2 дугаар поликлиникадан Валентина Ооржак (10 муң рубль), 2-гизин Балгазын санаторийинден Хүрөң Ондар (8 муң рубль), үш 3-кү черлерни Вероника Хөвөң-



Уран көрүлде конкурзу.

мей (кеш болгаш шээр аарыглар диспансери), Долаана Байкара (уруглар эмнелгези), Аяна Сат (1 дугаар поликлиника) ап, 4-4 муң рубльдер-биле шаңнатканнар. 4-кү черге Алефтина Хертек төлептиг болуп, 2 муң рубль-биле шаңнаткан. 5-ки чер дээш (1 муң рубль) Урана Арбан шаңнаткан. Көрүкчүлери шаңналы Танды кожуунун төлээзи Хүрөң Ондарда. Оон аңгыда дидим чорук, тиилелгеже чүткүл, аш-чем болгаш санбюллетень, уран талант дээш, оон-даа өске шаңналдар хөй болган.

Чойганмаа САТ.

### Сонуургактарга

доллар. «Форбс» журнал делегейниң эң-не бай кижизинге «Майкрософт» корпорацияның үндөзилекчизи Билл Гейтсти алды катап улаштыр кирген. Оон өңчү-хөреңгизи 40,7 миллиард доллар-биле үнелеттинген. Делегейде миллиард хөреңгилиг кижилерниң саны 476. Эрткен чылга деңнээрге, оларның саны 21 кижиге кызырылган, Россияда тос кижинемешкен.

Делегей миллиардерлеринин ортумак назыны 64 харлыг, 40 хардан куду назылыглар 25 кижин болуп турар.

«Российская газета» солундан допчулап очулдурган.



Жюрииниң үнелел берип турары

## РОССИЯДА ОЛАР КЫМНАРЫЛ?

Американың сураглыг «Форбс» журналы делегейниң эң-не хөй – миллиард хөреңгилиг байларының даңзын парлаан. Оларның аразында Россияның 17 сайгарлыкчызы кирген. Ынчангаш миллиардерлерниң санының талазы-биле бистин чуртувус АКШ-тын, Германиянын, Япониянын соонда делегейде дөрткү черге үнген. 2000 чылда бо даңзыга Россияның чаңгыс-даа кижизи кирбээн турган.

Олар кымнарыл, чүнүң-биле байып алган кижилерил? Нефтиниң улуг өртээниң күсели-биле

оларның хөреңгизи көвүдээн. «ЮКОС» дээр нефть тывар компанияның баштыны Михаил Ходорковский сес миллиард доллар хөреңгилиг. Делегейде 26-гы черни, Россияда бирги черни ол ээлеп турар. Чукотканың губернатору, «Сибнефтинин» ээзи Роман Абрамович 5,7 миллиард доллар өңчүлүг. Россияда ийиги, делегейде 49-кү черде ол кирген. «Альфа-Групптун» баштыны Михаил Фридман Россияда үшкү, делегейде 68-ки черде чоруп турар. Оон хөреңгизи 4,3 миллиард

## СПОРТЧУ МАРГЫЛДААЛАР

Афганистанга шериг албаны эрттирип тургаш, маадырлыгы-биле амы-тынындан чарылган **Гера Очурович БАЛЧЫЙНЫЦ, Игорь Апыр-оолович СОЛДУПТУЦ** 40-40 харлаанынга база мөчээнинден бээр 20 чыл эрткенинге тураскааткан

спортчу маргылдаалар Арыг-Үзүү сумузунга  
МАЙ 9-ТА болур.

1. ВОЛЕЙБОЛГА: оолдар, уруглар, хоочуннар аразынга.
2. АБТ ЧАРЫЖЫНГА: аныяк чүгүрүк, улуг чүгүрүк, челер айттар маргылдаазы.
3. ХҮРЕШ.

Эгелээри 11 шакта.

ТӨРЕЛДЕРИ.

## 2003 ЧЫЛДЫҢ МАЙ 1-ДЕ

Сүт-Хөлдүн алдар-аттыг мөгелеринге тураскааткан 64 мөгениң болгаш 18 хар чедир аныяк мөгелерниң хүрежи Сүт-Аксы суурнун **Ондар Кошкар-оол** аттыг стадионга болур.

Эгелээри 12 шакта.

СҮТ-ХӨЛ КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫ.

## БАЖЫҢ САДЫП ТУР МЕН

Чанында бичии хемчигештиг, 60 соток черлиг, долгандыр чаа херимниг, херим иштинде тудуглары шупту чаа (кудук, чунар-бажың, ногаа шыгжаар чер, мал тудар кажаалар). Ногаа, картофель тарьырга дыка-ла үнер.

Өртээ 50 муң рубль, дугуржуп болур.

Адреси: Танды кожуун, Кызыл-Арыг суур. Кызылда телефону 5-19-68.

## ЧАРЛАЛ

Чугай садып турар. 1 килограммда өртээ 5 рубль. Организацияларны болгаш ажил-агый удуртукчуларын чугайдан мөөңү-биле (2 тонна) садып алырын дыннаттывыс.

АДРЕЗИ: Кызыл кожуунун Каа-Хем суур, Заводская кудумчузу, 31 дугаар бажың.

## КУШ ЧОК ДЕП САНААР

**Римма Хаваковна ДОНДУПТУЦ** 1987 чылда Ийи-Талдың өөредилге-консультация пунктузунун чанында Шагаан-Арыгның район хундүскү болгаш бот-өөредилге ортумак школазының долу курузун дооскан, 1987 чылдың июнь 9-та тывыскан сериязы В № 343381 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

**Виктория Викторовна МОНГУШТУЦ** адынга тывыскан, 1999 чылда Бай-Тал ортумак школазын дооскан, сериязы А № 7595717 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы ТР-ниң Чазаның Кызыл хоорайда девискээр эргелелиниң удуртукчузу

**Сергей Николаевич  
ӨЛЗЕЙ-ООЛДУҢ**

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Кызыл хоорай чагыргазының коллективи Тыва Республиканың Чазаның Кызыл хоорайда девискээр эргелелиниң удуртукчузу

**Сергей Николаевич  
ӨЛЗЕЙ-ООЛДУҢ**

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы

**Сергей Николаевич  
ӨЛЗЕЙ-ООЛДУҢ**

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Тыва Республиканың Чазаның Кызыл хоорайда девискээр эргелелиниң удуртукчузу

**Сергей Николаевич  
ӨЛЗЕЙ-ООЛДУҢ**

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

**ШЫН**  
e-mail: shyn@tuva.ru  
Индекс 667000. Кызыл хоорай,  
Красноармейская, 100.  
**ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак.**  
Кол редактор **Артур ХЕРТЕК.**

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.  
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оракаччызы — 1-19-87.  
КИЛДИСТЕР: виитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажил-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;  
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.  
Тираж 7926. Чагыг 50.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.  
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.  
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).  
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары едакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадылары дээш авторлар боттары харылаар.